

Державний вищий навчальний заклад
“Запорізький національний університет”
Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

Сергій Терно

**МЕТОДИКА РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО
МИСЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ
НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ**

Запоріжжя
2012

УДК 372.894(076)

ББК Ч426.31

Т 353

Рецензенти:

Доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Класичного приватного університету

Бочелюк В. Й.

Доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри методики викладання соціально-гуманітарних дисциплін Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (м. Київ)

Булда А. А.

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

Турченко Ф. Г.

Методист інформаційно-аналітичного методичного центру управління освіти і науки департаменту освіти і науки, молоді та спорту Запорізької міської ради

Хінєва А. Д.

"Схвалено для використання в загальноосвітніх навчальних закладах" комісією з історії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України

(лист МОНМС України 14.1/12-Г-80 від 21.03.2012 р.)

Терно С. О.

Т 353 Методика розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії / С. О. Терно : [посібник для вчителя]. — Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2012. — 70 с. ISBN 978-966-599-367-4

Представлено методику розвитку критичного мислення школярів у процесі навчання історії. В основі знаходиться постулат про те, що критичне мислення є мисленням усвідомленим, самостійним, рефлексивним, цілеспрямованим, обґрунтованим, контрольованим, самоорганізованим. Найсуттєвішою рисою методики розвитку критичного мислення є залучення школярів до розв'язування проблемних задач шляхом використання проблемних методів та інтерактивних форм навчання, що передбачають науковий діалог та рефлексію пізнавальної діяльності. Для викладачів, методистів, студентів.

The manual deals with the development strategy of pupils' critical thinking in History teaching. There is the main theoretical postulate that the critical thinking is independent, reflective, purposeful, proved, controllable, self-organizing, that is realized by the person. The most essential feature of the strategy is pupils' involving into the problem-solving activity with the use the problem teaching methods and interactive forms, which provide to the scientific dialogue and the cognitive activity reflection. The essay is intended for teachers, methodologists and university students.

УДК 372.894(076)

ББК Ч426.31

ISBN 978-966-599-367-4

© С.О.Терно, 2012

Зміст

1. Передмова	4
2. Що розуміють під критичним мисленням?	5
3. Основні положення методики	18
4. Стратегія розв'язування проблемних задач з історії	26
5. Методи і засоби розв'язування проблемних задач.....	27
6. Правила логічного мислення та доведення	34
7. Проблемні задачі з історії.....	40
7.1. Історія України. Всесвітня історія (інтегрований курс). 6 клас	40
7.2. Історія України. 7 клас	44
7.3. Всесвітня історія. 7 клас	45
7.4. Історія України. 8 клас	47
7.5. Всесвітня історія. 8 клас	49
7.6. Історія України. 9 клас	52
7.7. Всесвітня історія. 9 клас	56
7.8. Історія України. 10 клас	58
7.9. Всесвітня історія. 10 клас	60
7.10. Історія України. 11 клас	62
7.11. Всесвітня історія. 11 клас	64
8. Післямова	66
9. Література	68

1. Передмова

Усі країни своє майбутнє пов'язують з освітою, оскільки саме освіта є найважливішим чинником економічного та соціального прогресу [8, с. 12]. Як зазначає А. Валицька, сьогодні змінюються принципи міжнародного діалогу: не воєнна сила, а вагомість та унікальність культурно-господарчого укладу країни визначають її місце за "круглим столом" цивілізації у третьому тисячолітті [2, с. 3]. Загальновизнаним є положення про те, що освіта цілковито пов'язана з процесом соціально-економічного та культурного розвитку країни. Сьогодні рівень освіти і культури, людські ресурси та інтелект все частіше відносять до розряду національних багатств та пов'язують з ними майбутнє країни [5, с. 5]. Показником розвитку людських ресурсів та потенціалу країни вважаються моральність та духовне здоров'я, різнобічність професійної підготовки, прагнення до інновацій, здатність до неординарних рішень – все це є важливим чинником прогресу [5, с. 5]. Враховуючи ймовірнісний характер соціальних перспектив, стверджує Х. Тхагапсоев, людина, її інтелектуальний і моральний потенціал перетворюється на "основний фактор саморозвитку суспільства" [27, с. 107]. "У зв'язку із цим, – продовжує він, – невимірно зростає роль обґрунтованого вибору" [27, с. 107]. А обґрунтований вибір без критичного мислення неможливий. "Постпромислова епоха, – стверджує З. Малькова, – перетворила науку в безпосередню виробничу силу, і формула "наука – освіта – виробництво" складає основу сучасного економічного розвитку" [7, с. 109]. На світовому ринку, де відбувається жорстока конкурентна боротьба, перемагають ті країни, які інтенсивно розвивають фундаментальні та прикладні дослідження та всіляко підвищують рівень освіченості з тією метою, щоб не лише еліта, але всі трудівники могли опанувати наукові досягнення й ефективно працювати з високою технікою і складними технологіями [7, с. 109].

П. Щедровицький характеризує початок ХХІ ст. таким чином: "...час боротьби людських ресурсів – регіонів, культур і релігійних течій, що по-різному вибудовують техніки і технології самоорганізації людини" [30, с. 46]. "Ті країни і регіони, – продовжує він, – які не випрацюють адекватної антропологічної концепції й відповідних гуманітарних технологій можуть перетворитися на "звалище людських відходів" [30, с. 46]. П. Щедровицький говорить про зародження нової синтетичної парадигми освіти, яка поєднала б у собі попередні парадигми (катехізичну, епістемологічну та технологічну), при цьому акцент робиться на "методологічному, миследіяльнісному характері парадигми освіти, що формується" [27, с. 107]. В. Собкін на Всеросійській конференції "Проблеми та перспективи розвивального навчання в Росії" наголошував: "Школа нездатна угнатися за зміною рівня наукового знання, тому вона повинна формувати здібності, які дозволяють ці знання здобувати" [3, с. 145]. Постає нагальне питання, які здібності дозволяють самоорганізуватися та не перетворитися на "звалище людських відходів"? Без сумніву ключовою є здібність критично мислити, а значить самостійно і

творчо. Відповідно до концепції людського капіталу найбільш рентабельними стають інвестиції у людський фактор. Суть цієї концепції полягає в метафорі: "Якщо невідомо, куди йти, треба йти вгору". Це означає робити вклади в людину незалежно від того, що вона конкретно буде робити завтра. Такі вклади дозволяють їй збільшити "зону огляду" і здійснити правильний вибір на наступному кроці [30, с. 48]. Беремося стверджувати, що навчання критичного мислення на уроках історії – це той випереджальний і надлишковий внесок в загальні здібності та формування готовності до діяльності.

Наразі тема розвитку критичного мислення є доволі популярною, часто обговорюваною на сторінках методичних часописів. Однак існує небезпека спрощення важливого завдання суспільствознавчої освіти, зведення роботи в цьому напрямку до рекомендацій рецептурного характеру. Саме тому важливого значення набуває усвідомлення проблеми у більш широкому теоретичному та методологічному контекстах. В цьому виданні системно розглянемо феномен критичного мислення, а також нашу методику навчання історії з метою розвитку критичного мислення учнів.

2. Що розуміють під критичним мисленням?

Поняття "критичне мислення" визначають різними способами. З одного боку, у побутовій мові "критичне" асоціюється з негативним ставленням до чогось. Таким чином, для багатьох критичне мислення передбачає суперечку, дискусію, конфлікт. З іншого боку, в поняття "критичне мислення" вміщують "аналітичне мислення", "логічне мислення", "творче мислення" і так далі. Хоча термін "критичне мислення" давно відомий з робіт психологів Ж. Піаже, Дж. Брунера, Л. Виготського, у професійній мові педагогів-практиків це поняття стало вживатися порівняно недавно. В Україні вперше проблема розвитку критичного мислення була піднята харківським дослідником О. Тягло (Логика критического мышления, 1996). Сьогодні в наукових джерелах можна знайти різноманітні визначення. Д. Браус і Д. Вуд визначають критичне мислення як розумне рефлексивне мислення, сфокусоване на вирішенні того, у що вірити і що робити. Критичне мислення, на їхню думку, це пошук здорового глузду – як міркувати об'єктивно і діяти логічно з урахуванням як своєї точки зору, так й інших думок, уміння відмовитися від власних упереджень.

На думку Д. Клустера, визначення складається з п'яти пунктів. По-перше, критичне мислення є мисленням самотійним. Коли заняття будується на принципах критичного мислення, кожний формулює свої ідеї, оцінки і переконання незалежно від інших. Ніхто не може думати критично за нас, ми робимо це винятково самотійно. Отже, мислення стає критичним лише тоді, коли воно має індивідуальний характер. Учні повинні бути достатньо вольовими, щоб думати і самотійно вирішувати складні питання.

По-друге, інформація є відправним, але аж ніяк не кінцевим пунктом критичного мислення. Знання створює мотивацію, без якої людина не може мислити критично. Щоб породити вагому думку, потрібно переробити гору

"сировини" – фактів, ідей, текстів, теорій, даних тощо. У своїй пізнавальній діяльності учням й вчителям варто піддавати кожний новий факт критичному обмірковуванню. Саме завдяки критичному мисленню традиційний процес пізнання набуває індивідуальності, стає осмисленим, безупинним і продуктивним.

По-третє, критичне мислення починається з формулювання запитань і з'ясування проблем, які потрібно вирішити. Людські істоти зацікавлені по своїй природі. Якщо людина помічає щось нове, вона хоче довідатися, що це таке. "В усьому тваринному світі, – відзначає хімік і філософ М. Поланій, – починаючи від таких найпростіших форм, як хробаки і, можливо, навіть амеби, ми спостерігаємо вічне насторожене копірвання, чисто дослідницьку активність, не пов'язану із прямим задоволенням потреб: прагнення всякої живої істоти до інтелектуального контролю над своїм оточенням". Цікавість є невід'ємною властивістю усього живого. Ми більше звикли спостерігати цю властивість у малят, ніж у старшокласників, – на жаль, найчастіше таким є вплив шкільної освіти на дитячий розум. Однак справжній пізнавальний процес характеризується прагненням суб'єкта вирішувати проблеми і відповідати на запитання, що виникають з його власних інтересів і потреб. "Отже, – зауважує Дж. Бін, – складність навчання критичного мислення полягає в тому, щоб допомогти учням побачити нескінченне різноманіття оточуючих нас проблем".

Американський філософ і педагог Дж. Дьюї стверджував, що критичне мислення виникає тоді, коли учні починають займатися конкретною проблемою: "Головне питання, яке має бути поставлене з приводу ситуації чи явища, взятого за точку відліку в процесі навчання, є питання про те, якого роду проблеми це явище породжує". На думку Дж. Дьюї, фокусування на проблемах стимулює природну допитливість учнів і спонукає їх до критичного мислення. Тільки пораючись із конкретною проблемою, відшукуючи власний вихід зі складної ситуації, учень дійсно думає.

Готуючись до занять, вчителю необхідно визначити коло проблем, що постануть перед учнями, а у подальшому, коли учні будуть до цього готові, допомогти їм сформулювати проблеми самостійно. Завдяки критичному мисленню навчання з рутинної "школярської" роботи перетворюється в цілеспрямовану, змістовну діяльність, у ході якої учні проробляють реальну інтелектуальну роботу і розв'язують реальні життєві проблеми. Збираючи дані, аналізуючи тексти, зіставляючи альтернативні точки зору і використовуючи можливості колективного обговорення, вони шукають і знаходять відповіді на питання, які їх хвилюють. Р. Джонсон визначає критичне мислення як "особливий вид розумової діяльності, що дозволяє людині винести здорове судження щодо запропонованої йому точки зору або моделі поведінки".

По-четверте, критичне мислення прагне до переконливої аргументації. Критично мисляча людина знаходить власний розв'язок проблеми і підкріплює це рішення розумними, обґрунтованими доводами. Вона також усвідомлює, що можливі й інші розв'язання цієї ж проблеми, і намагається довести, що обране

нею рішення є логічнішим і раціональнішим за інші. Будь-яка аргументація містить у собі три основних елементи. Центром аргументації, головним її змістом є твердження (теза, основна ідея чи положення). Твердження підтримується доводами. Кожний з доводів, у свою чергу, підкріплюється доказами. Як докази можуть використовуватися статистичні дані, цитати, особистий досвід і взагалі усе, що свідчить на користь аргументації і може бути визнане іншими учасниками обговорення. Під усіма згаданими елементами аргументації (твердженням, доводами і доказами) знаходиться четвертий елемент: підстава. Підстава – це загальна посилка, точка відліку, що є спільною для оратора та його аудиторії, вона надає обґрунтування всій аргументації. Приміром, автор заявляє, що вуличні художники вправі поміщати свої графіті на громадських будинках (твердження), оскільки ці малюнки виражають їхні особисті переконання (довід) і часом являють собою художню цінність (ще один довід). Потім автор наводить докази, припустимо, статтю з Конституції про право на свободу слова або цитату з роботи політичного філософа, що стверджує: "Кожна людина має право на самовираження". Крім того, автор може навести приклади графіті, які мають художню цінність. Підставою чи посилкою цієї аргументації слугує ідея про свободу слова як особливо важливе право людини.

Аргументація підсилюється, якщо враховується існування можливих контраргументів, які або спростовуються, або визнаються припустимими. Визнання інших точок зору тільки підсилює аргументацію. Приміром, захисник прав вуличних художників зміцнить свої позиції, якщо визнає, що у власників будинків теж є права, які необхідно поважати, і варто відшукати компроміс між правами художника і правами власника будинку. Критично мисляча людина, яка озброєна сильними аргументами, навіть здатна протистояти авторитетам, силі традиції і переконанням більшості. Такою особистістю практично неможливо маніпулювати. В основі багатьох визначень критичного мислення покладений принцип розумного, зваженого підходу до ухвалення складних рішень про вчинки або цінності.

І, нарешті, по-п'яте, критичне мислення є мисленням соціальним. Будь-яка думка перевіряється та відшліфовується, якщо її обговорюють з іншими. Коли ми сперечаємося, читаємо, обговорюємо, заперечуємо й обмінюємося думками з іншими людьми, ми уточнюємо і поглиблюємо свою власну позицію. Тому педагогам, що працюють у руслі критичного мислення, варто завжди використовувати на своїх заняттях усілякі різновиди парної і групової роботи, зокрема проведення дебатів і дискусій, а також різноманітні види письмової роботи учнів. Критичний мислитель працює в певному співтоваристві й вирішує ширші завдання, ніж конструювання власної особистості. Саме тому вчителям варто приділяти значну увагу виробленню якостей, необхідних для продуктивного обміну думками: терпимість, вміння слухати інших, відповідальність за власну точку зору. Таким чином, відбувається наближення навчального процесу до реального життя. Загальним місцем є думка про те, що

педагогічна діяльність в решті-решт спрямована на побудову ідеального суспільства, і в цьому сенсі навіть один шкільний клас, навчений основам критичного мислення, є кроком у напрямку досягнення великих цілей. Усі п'ять пунктів цього визначення критичного мислення слід втілювати в різних видах навчальної діяльності.

Д. Халперн визначає критичне мислення у своїй роботі "Психологія критичного мислення" у такий спосіб: "Використання таких когнітивних навиків і стратегій, які збільшують імовірність отримання бажаного результату. Відрізняється виваженістю, логічністю і цілеспрямованістю", тобто спрямоване мислення. Критичне мислення означає оцінювальне, рефлексивне мислення. Це відкрите мислення, яке не сприймає догм, розвивається шляхом накладення нової інформації на життєвий особистий досвід. У цьому і є відмінність критичного мислення від мислення творчого, яке не передбачає оцінювального аспекту, а продукує нові ідеї, які дуже часто виходять за межі життєвого досвіду, зовнішніх норм і правил. Однак, провести чітку межу між критичним і творчим мисленням складно. Критичне мислення – це відправна точка для розвитку творчого мислення, більше того, і критичне, і творче мислення розвиваються одночасно, вони взаємообумовлені.

Для того щоб учні могли скористатися своїми можливостями критичних мислителів, важливо, щоб вчитель розвивав у них низку важливих якостей, серед яких Д. Халперн виділяє:

1. Готовність до планування. Оскільки думки часто виникають хаотично, важливо упорядкувати їх, вирішити, у якій послідовності їх викласти. Упорядкованість думки – ознака впевненості.
2. Гнучкість. Якщо учень не готовий сприймати ідеї інших, він ніколи сам не зможе стати генератором ідей. Гнучкість дозволяє почекати з винесенням судження, поки учень не буде мати різноманітну інформацію.
3. Наполегливість. Часто, зіштовхуючись з важкою задачею, учні вирішують відкласти її розв'язання на невизначений час. Вчителю слід виробляти наполегливість у напруженні розумових сил, тоді учні обов'язково досягнуть значно ліпших результатів навчання.
4. Готовність виправляти свої помилки. Людина, що критично мислить, намагатиметься не виправдати свої неправильні рішення, а зробити правильні для себе висновки, скористатися помилкою для продовження навчання.
5. Усвідомлення. Це дуже важлива якість, що передбачає вміння спостерігати за собою в процесі розумової діяльності, відслідковувати перебіг міркувань.
6. Пошук компромісних рішень. Важливо, щоб ухвалені рішення могли сприйняти інші люди, інакше ці рішення так і залишаться на рівні висловлювань.

Уміння критично мислити особливо важливо зараз, коли постійно в засобах масової інформації відбувається масована і витончена обробка

суспільної свідомості, розгортаються підготовлені професіоналами широкомасштабні рекламні кампанії, в яких нас намагаються переконати не лише придбати "цей сир", але і обрати саме "цього кандидата" депутатом, міським головою тощо. Заплативши сьогодні за несмачний сир, ми можемо завтра його не купувати. Але, обравши на посаду мера людину, від якої значною мірою залежатиме наше життя в найближчі роки, ми не зможемо його завтра переобрати, та й, чесно кажучи, практично не в змозі контролювати його діяльність. Тому такий вибір повинен бути особливо ретельним і обґрунтованим.

Падіння моралі в суспільстві, що спостерігається останнім часом, призводить до стрімкого зростання дезінформації з метою використати інших людей у своїх егоїстичних цілях. Часто нам намагаються "підсунути" витончено упаковану неправду, що виглядає доволі правдоподібно. Отже, у наш час особливої актуальності набуває необхідність відрізнити істину від підробки. Тому й постає проблема набуття навичок критичного мислення.

Критичне мислення – це здатність ставити нові запитання, випрацювати різноманітні аргументи, приймати незалежні та продумані рішення.

Люди з критичним мисленням ставлять собі такі запитання:

- ❖ У чому полягає проблема?
- ❖ До яких висновків дійшов автор щодо цієї проблеми?
- ❖ У чому полягають причини, що привели його до такого висновку?
  - пильність до невідповідної аргументації (через жаль, страх, неправильну обробку статистичних даних тощо), що може увести вас в оману.
- ❖ Автор спирається на факти чи на погляди?
  - Факти можна перевірити.
  - Погляди перевірити неможливо, вони можуть базуватися на голосливих твердженнях.
- ❖ Автор виражає свої думки нейтрально чи емоційно?
  - Критично мисляча людина стежить за манерою викладу, щоб побачити підґрунтя.

Характеристики людей з критичним мисленням:

- чесні перед собою;
- відкидають підтасування;
- переборюють плутанину;
- ставлять запитання;
- роблять свої висновки на очевидних фактах;
- слідкують за зв'язком між явищами;
- інтелектуально незалежні.

Дослідницькі навички, що їх використовують у критичному мисленні:

- *Спостерігати* – бачити і помічати властивості об'єкта.
- *Описувати* – зазначати, як об'єкт виглядає.

- *Порівнювати* – встановлювати подібності й розбіжності між об'єктами; оцінювати що-небудь і порівнювати з іншими речами.
- *Визначати* – показувати чи доводити існування об'єкта; розпізнавати об'єкт як конкретну річ.
- *Асоціювати* – розумово встановлювати зв'язок між об'єктами; з'єднувати об'єкти за принципом їхньої взаємодії.
- *Узагальнювати* – робити висновки на основі наявної інформації чи фактів.
- *Прогнозувати* – передбачати, що відбудеться в майбутньому; пророкувати що-небудь.
- *Застосовувати* – використовувати у відповідності; отримувати практичну користь від чого-небудь.

Роль критичного мислення полягає у тому, щоб протистояти вірі, що не піддається поясненню. Цей вид мислення проявляється у двох напрямках: 1) орієнтація на пошук правди; 2) розуміння різноманітності. Віра в абсолютизм і в ідеї, які не піддаються поясненню, є негативними показниками критичного мислення.

Критичне мислення також включає у себе оцінку самого розумового процесу – перебігу розмірковувань, що привели нас до висновків, або тих чинників, які ми врахували під час ухвалення рішення. Критичне мислення передбачає свободу від психологічного захисту. Людині інколи дуже важко визнавати свої помилки – і не тому, що не вистачає інтелектуальних здібностей, а тому що спрацьовує психологічний захист. Така людина дуже часто схильна відкидати або викривляти інформацію, що не сумісна з її уявленнями про себе або світ. Отже, нерозумна людина не та, що не помиляється, а та, що не хоче помічати та виправляти свої помилки.

Критичне мислення неможливо відділити від творчого. Як тільки-но ми починаємо аналізувати проблему, ми одразу будуємо гіпотези, шукаємо альтернативні способи розв'язання тощо. А все це є актами творчості.

Розвивається критичне мислення шляхом розв'язування проблемних задач, робота над якими вимагатиме від учнів відповідального ставлення до ухвалення рішень. Необхідно буде не просто заявити про свою позицію щодо окресленої проблеми, а й довести та обґрунтувати її. Зважити усі "за" та "проти", передбачити наслідки ухвалених рішень. Для цього важливо розглянути проблему з різних точок зору, врахувати різні думки.

Внаслідок розв'язування проблемних завдань для учнів стане очевидним те, що недостатньо лише знати історичні факти, а дуже важливо уміти оцінювати їхнє значення для країни та світу. Робота над завданнями переконає школярів у тому, що вкрай потрібно розуміти й сприймати іншу точку зору за наявності переконливих аргументів, тобто бути толерантними. Суперечності в оцінках історичних подій обов'язково спонукають їх самостійно аналізувати історичну ситуацію й робити висновки, а також навчать прикладати здобуті

узагальнення до сучасної суспільної ситуації, правильно та самостійно її аналізувати.

Працюючи над протилежними оцінками історичних подій та явищ, учням стане зрозумілою неможливість укласти світ у прості чорно-білі кадри. Звичка до такого спрощеного чорно-білого світосприйняття породжує потребу покарати тих людей, які не поділяють ті ж самі спрощені висновки. Історія знає чимало таких прикладів.

Таким чином, внаслідок виконаної роботи, учні зможуть бачити відтінки історичних подій. Наприклад, зможуть підтримувати цілі тих чи інших історичних осіб, проте бачити слабкість та недосконалість обраних методів. Школярі навчаться мислити парадоксами й бачити загальне та окреме у життєвих процесах. Неоднозначне ставлення до подій – ось що стане наслідком їхньої праці. Оцінюючи історичну подію, учні навчаться бачити зворотній бік явища. В ході спілкування під час розв'язування задач учням стане зрозуміло, що деякі висновки безпосередньо обумовлені цінностями та уподобаннями людини, що їх робить. А тому вони усвідомлять, що не лише розумові здібності, але й високі моральні якості – запорука життєвого успіху.

Мислення в процесі пізнання історії має кілька рівнів: 1) загальне мислення; 2) історичне мислення; 3) критичне мислення. Кожний наступний рівень включає попередній: загальне мислення – це загальний процес обробки інформації; 2) історичне мислення – це процес обробки історичної інформації за допомогою методів історичного дослідження, збагачений історичними та методологічними знаннями; 3) критичне мислення – це процес контролю за перебігом загального та історичного мислення, їх вдосконалення. Загальне мислення має два основні блоки: 1) змістовний; 2) операційний [9, с. 241-246]. Змістовними компонентами мислення виступають уявлення (образи) та поняття (думки). Знання, отримані в результаті чуттєвого пізнання, існують у свідомості людини у вигляді уявлень. А ті знання, що отримані внаслідок логічного пізнання, існують у вигляді понять. Основними відмінностями між уявленнями та поняттями, по-перше, є те, що уявлення – це завжди образ, а поняття – це думка, втілена у слові; по-друге, уявлення містить як суттєві, так і несуттєві ознаки, поняття ж концентрує значущі та суттєві ознаки.

До операційних компонентів мислення відносять такі базові логічні операції: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, узагальнення, класифікація, систематизація. Кожна з цих логічних операцій виконує свою важливу функцію у процесі пізнання й знаходиться у складному взаємозв'язку з іншими операціями. Так, аналіз дозволяє розділити ціле на частини; синтез слугує засобом поєднання окремих елементів у єдине ціле; порівняння дозволяє установити схожість та відмінність окремих об'єктів; абстрагування забезпечує виокремлення одних ознак й відволікання від інших; узагальнення є засобом об'єднання предметів або явищ за їхніми суттєвими ознаками; класифікація дозволяє здійснити поділ предметів за певними ознаками; систематизація

забезпечує поділ та подальше об'єднання, але не окремих об'єктів, а їхніх груп та класів (див. мал. 2.1).

М И С Л Е Н Н Я	
Змістовна складова	Операційна складова
<ul style="list-style-type: none"> - уявлення (образи) - поняття (думки) 	<ul style="list-style-type: none"> - аналіз - синтез - порівняння - абстрагування - узагальнення - класифікація - систематизація

Мал. 2.1. Структура мислення

Це базова характеристика мислення. Історичне мислення включає цю основу, але додається специфічний зміст та методи. Кожна предметна галузь має свою специфіку: природні та суспільні явища мають різні закономірності розвитку, вимагають різних підходів до їхнього аналізу та вивчення. Отже, загальнопсихологічне тлумачення процесу мислення є правильним, але недостатнім для розуміння того, як протікає розумовий процес в кожній окремій предметній царині. І. Лернер наголошував, що історичне мислення є сплавом загальних норм правильного мислення, діалектично усвідомленого предметного змісту історії, установки на використання розуміння історії, її закономірностей як методології пізнання та способів дій, специфічних для пізнання історико-соціальних явищ [6, с. 21].

Таким чином, історичне мислення використовує специфічні як змістовні (історичні), так і методологічні поняття (принципи пізнання або установки), які властиві суто історичній науці. А також оперує специфічними методами пізнання, які, безумовно, можна розкласти на базові логічні операції, але від цього вони не втрачають своєї унікальної властивості суто історичних методів дослідження. Наприклад, до найважливіших методологічних принципів, що учні мають засвоїти на уроках історії, можна віднести: об'єктивність, історизм, соціальний підхід, множинність підходів (або мультиперспективність). Принцип об'єктивності передбачає обов'язкове розглядання історичної реальності в цілому, незалежно від бажань, уподобань, установок суб'єкта, розглядати кожне явище в його різноманітності та суперечливості. Принцип історизму вимагає вивчення будь-якого історичного явища з точки зору того, коли, де, унаслідок яких причин це явище виникло, яким воно було спочатку і яким чином розвивалося у зв'язку із зміною загальної обстановки і внутрішнього змісту, як змінювалась його роль, які оцінки йому давалися на тому чи іншому етапі, яким воно стало зараз, що можна сказати про перспективи його розвитку. Соціальний підхід передбачає врахування певних

соціальних інтересів, всієї сукупності соціальних відносин. Важливим є принцип множинності підходів до розгляду історичного процесу: цивілізаційного, формаційного, культурологічного, соціального та ін.

До основних методів історичного пізнання відносяться: порівняльно-історичний метод; системно-структурний метод; метод аналогій; статистичний метод (вибірковий, груповий та ін.); установлення причин за наслідками; визначення цілей людей і груп за їхніми діями і наслідками цих дій; визначення зародку за зрілими формами (історико-генетичний метод); метод зворотних висновків (визначення минулого за існуючими пережитками); узагальнення формул, тобто свідочств, пам'яток звичаєвого і писаного права, анкет, що характеризують масовість того чи іншого явища; реконструкція цілого за його частиною; визначення рівня духовного життя за пам'ятками матеріальної культури; лінгвістичний метод.

Таким чином, особливість історичного мислення, як і будь-якого іншого предметного мислення, визначається, по-перше, специфікою предметної галузі, яка відбивається у відповідних поняттях; по-друге, специфікою певних установок та методологічних підходів до вивчення цієї предметної галузі; по-третє, спеціальними методами дослідження, що визначаються та спираються на особливості як предметної галузі, так і певних установок та методологічних підходів (див. мал. 2.2). Більш докладно про це йдеться у нашій публікації [16, с. 91-100].

І С Т О Р И Ч Н Е М И С Л Е Н Н Я	
Змістовна складова	Операційна складова
<ul style="list-style-type: none"> - історичні уявлення - поняття (історичні та методологічні) 	<ul style="list-style-type: none"> - порівняльно-історичний метод - метод аналогій - статистичний метод - установлення причин за наслідками - визначення цілей людей і груп за їхніми діями і наслідками цих дій - визначення зародку за зрілими формами (історико-генетичний метод) - метод зворотних висновків (визначення минулого за існуючими пережитками) - узагальнення формул - реконструкція цілого за його частиною - визначення рівня духовного життя за пам'ятками матеріальної культури - системно-структурний метод

Мал. 2.2. Структура історичного мислення

Критичне мислення також представлено двома блоками: змістовним та операційним. До змістовного блоку критичного мислення віднесемо: 1) загальнометодологічні принципи (переконавання у необхідності самокорекції методу дослідження, увага до процедури дослідження; врахування інших точок зору; готовність бути критичним не лише по відношенню до інших, але й до себе); 2) стратегії (розділити проблему на частини; розв'язати більш прості проблеми, що відбивають деякі аспекти основної проблеми; використати смислові та графічні організатори [15, с. 163-172], щоб представити проблему різними способами; розглянути окремі випадки, щоб "відчути" проблему [15, с. 168-187]; аналіз засобів та цілей [1, с. 248-254]). Операційний блок складають уміння з контролю розумової діяльності та її самовдосконалення: 1) уміння бачити проблему, діалектичний зв'язок між суперечностями; 2) доводити – добирати прийнятні, відповідні та несуперечливі аргументи; 3) знаходити контраргументи; 4) помічати факти, що суперечать власній думці; 5) обґрунтовувати; 6) оцінювати – вибирати одну з альтернатив, усвідомлювати обмеження, що накладаються на висновок (істинність висновку за певних умов) 7) уміння спростовувати (фальсифікація) [15, с. 211-261]; 8) узагальнювати; 9) будувати гіпотези; 10) робити висновки. Представимо критичне мислення наочно у вигляді схеми (див. мал. 2.3).

↓ КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ↓	
Змістовний блок	Операційний блок
<ul style="list-style-type: none"> – <i>загальнометодологічні принципи</i> (переконавання у необхідності самокорекції методу дослідження, увага до процедури дослідження; врахування інших точок зору; готовність бути критичним не лише по відношенню до інших, але й до себе); – <i>загальні стратегії</i> (розділити проблему на частини; розв'язати більш прості проблеми, що відбивають деякі аспекти основної проблеми; використати смислові та графічні організатори, щоб представити проблему різними способами; розглянути окремі випадки, щоб "відчути" проблему; аналіз засобів та цілей). 	<ul style="list-style-type: none"> – усвідомити проблему, діалектичний зв'язок між суперечностями; – доводити – добирати прийнятні, відповідні та несуперечливі аргументи; – знаходити контраргументи; – помічати факти, що суперечать власній думці; – обґрунтовувати; – оцінювати – вибір однієї з альтернатив, усвідомлення обмежень, що накладаються на висновок (істинність висновку за певних умов) – спростовувати (принцип фальсифікації); – узагальнювати; – будувати гіпотези; – робити висновки.

Мал. 2.3. Структура критичного мислення

Отже, критичне мислення – це мислення усвідомлене, самостійне, рефлексивне, цілеспрямоване, обґрунтоване, контрольоване та самоорганізоване. Такий тип мислення складається із загальнометодологічних принципів і стратегій (змістовний блок) та широкого спектру процедур оцінювання та обґрунтування (операційний блок). Основними складовими критичного мислення виступають: 1) загальнометодологічні принципи (самокорекція методу дослідження, відстеження процедури дослідження; врахування інших думок; критичність та самокритичність); 2) загальні стратегії (розділення проблеми на складники; поступове розв'язання простих проблем; використання графічних організаторів інформації; вивчення окремих аспектів проблеми; аналіз засобів та цілей); 3) процедури (усвідомлення проблеми; встановлення контраргументів; врахування суперечливих фактів; обґрунтування; оцінювання; спростування; узагальнення; побудова гіпотез; формулювання висновків).

Критичне мислення використовується для вирішення складних ситуацій вибору. Перебіг критичного мислення відбувається у такій послідовності: 1) зіткнення з проблемою вимагає рефлексивного та особистісного рівнів мислення (рефлексії наявних знань та власних здібностей), результативним завершенням цього етапу є усвідомлення задачі; 2) подолання утруднення за допомогою наявних предметних способів дій та знань, яких бракує (потребує операційного та предметного рівнів); 3) переструктурування досвіду, що завершується осяянням, здійснюється на рефлексивному та особистісному рівнях; 4) обґрунтування рішення та презентація результатів проходить на операційному, предметному, рефлексивному, особистісному та комунікативному рівнях.

Знаходження правильного розв'язку відбувається на третьому етапі шляхом аналізу через синтез, який дозволяє включити об'єкт у нові зв'язки. Для розвитку критичного мислення школярів вчителю слід забезпечити: 1) мотивацію (створення проблемної ситуації); 2) ознайомлення учнів з правилами критичного розмірковування; 3) систематичне розв'язування проблемних задач, що поступово ускладнюються; 4) регулярне створення для учнів ситуацій вибору; 5) діалог у процесі розв'язування ситуацій вибору; 6) поєднання методів контролю з наступною груповою та індивідуальною рефлексією; 7) демократичний стиль спілкування, який надає учню право на помилку, моделює ситуації виправлення помилок.

Розвиток критичного мислення проходить через чотири стадії: 1) просте оцінне судження (нижчий рівень); 2) формулювання двох протилежних поглядів та прагнення до "золотої середини"; 3) демонстрація невідповідності твердження загальноприйнятим положенням і принципам; 4) багатофакторний аналіз (найвищий рівень критичного мислення). Такий аналіз дозволяє виявити суттєві зв'язки в системі суспільних відносин та доцільно вплинути на них. Багатофакторний аналіз передбачає встановлення якомога більше чинників та умов, що впливають на перебіг процесу. Тут також оцінюється ступінь впливу

цих чинників і з'ясовується значущий чинник та знехтувані. Потім визначаються умови, за яких первісно знехтуваний чинник набуває значущості, а первісно значущий – втрачає її. В решті-решт учні опанують відповідальний спосіб мислення, в основі якого знаходиться уміння здійснювати багатofакторний аналіз.

Критичне мислення сприяє взаємоповазі партнерів, порозумінню і продуктивній взаємодії між людьми; полегшує сприйняття різних "поглядів на світ"; дозволяє учням використовувати свої знання для наповнення змістом ситуацій з високим рівнем невизначеності, створювати базу для нових типів людської діяльності, протистояти інтелектуальному шахрайству.

Щоб навчитися критично і правильно мислити, необхідно навчитися ставити продумані запитання. Гарний спосіб допомогти учням міркувати над задачею – ставити питання. Правильно сформульоване запитання може допомогти зіставити факти і проаналізувати свої думки. Запитання, поставлені з метою допомогти навчання інших, відомі як "Запитання Сократа". Вони вимагають уважно слухати опонента, щоб оцінити його висловлювання та сформулювати конструктивні запитання. Розглянемо різновиди спонукальних запитань.

Запитання загального характеру:

- Що це означає?
- Як зробити так, щоб...?
- Навіщо це потрібно?
- До чого це приведе?

Запитання для уточнення:

- Що Ви мали на увазі, сказавши...?
- У чому полягає основна думка?
- Як ... пов'язано з ... ?
- Не могли б Ви висловити думку інакше?
- Уточніть, будь ласка, Ви мали на увазі ... чи ...?
- Яке відношення це має до нашої проблеми / суперечки / розбіжностей?
- Маріє, підведіть, будь ласка, підсумок тому, що сказав Олександр, своїми словами? ... Олександр, Ви це мали на увазі?
- Не могли б Ви навести приклад?
- Чи може ... бути гарним прикладом для цього?

Запитання, що перевіряють припущення:

- Які Ви робите припущення?
- Які припущення робить Оксана?
- Що ми можемо припустити замість цього?
- Мені здалося, що Ви припустили ... . Я Вас правильно зрозумів?

- Усі Ваші твердження ґрунтуються на припущенні .... . Чому б Вам не засновувати їх на ... замість ... ?
- Ви припускаєте, що ... . Як Ви можете оцінити справедливість такого припущення?
- Чому хто-небудь може зробити такі припущення?

Запитання, що перевіряють факти:

- Поясніть, будь ласка, чому Ви так вирішили?
- Як це можна прикласти до даної ситуації?
- Чи є причини сумніватися в цьому фактові?
- Що б Ви відповіли людині, яка стверджує, що ... ?
- Хто-небудь може навести факти, що підтверджують цю точку зору?
- З якої причини Ви дійшли цього висновку?
- Як ми можемо упевнитися, що це правда?

Запитання, що перевіряють розуміння перспектив:

- Що Ви цим припускаєте?
- Коли Ви говорите ... , Ви робите висновок ... ?
- Але, якщо це могло відбутися, що ще може трапитися внаслідок цього? Чому?
- На що може це вплинути?
- Чи відбудеться це неминуче, чи можливо / швидше за все відбудеться?
- Яка альтернатива?
- Якщо ми говоримо про ... , то як же щодо ... ?

Запитання, що перевіряють зрозумілість задач:

- Як ми можемо це знайти?
- Що це питання передбачає?
- Чи можливо спитати про це по-іншому?
- Можемо ми взагалі опустити це питання?
- Питання зрозуміле? Ми зрозуміли його?
- Важко чи легко відповісти на це запитання? Чому?
- Чи всі згодні, що питання в цьому?
- На які інші запитання необхідно відповісти перш, ніж думати над цим запитанням?
- Чому це питання необхідне?
- Це питання є найбільш важливим, чи в ньому приховане інше питання?
- Чи бачите Ви, як це може співвідноситися з ... ?

До продуманих запитань також відносяться такі: наведіть приклад; що відбулося б, якщо...; у чому полягають сильні та слабкі сторони...; яким чином впливає на...; поясніть, чому...; поясніть, як...; чому важливо...; який аргумент можна навести проти...; який аргумент є кращим і чому...; погоджуєтеся ви із твердженням, що...; як, на вашу думку, подивився б... на проблему...? та ін.

Отже, методика розвитку критичного мислення має забезпечувати комплекс умов: створювати проблемні ситуації у процесі навчання; пропонувати проблемні задачі; знайомити учнів із принципами, стратегіями та процедурами критичного мислення; регулярно створювати ситуації вибору; організовувати діалог у процесі розв'язування проблемних задач (інтерактивні форми навчання); передбачати письмове викладення розмірковувань учнів з подальшою рефлексією; й нарешті, надавати учневі право на помилку та моделювати ситуації виправлення помилок. Дотримання цих вимог забезпечить усвідомленість, самостійність, рефлексивність, обґрунтованість, контрольованість та самоорганізованість мислення, тобто розвиватиметься критичне мислення школярів.

Основним результатом навчання має стати вміння учнів думати критично. А для цього вони повинні засвоїти чотири основних принципи, що характеризують цей процес, а також уміти їх застосовувати на практиці. Кожний з цих принципів можна розглядати, як розумову навичку: виявлення і заперечення припущень; перевірка фактичної точності та логічної послідовності; розгляд контексту; вивчення альтернатив.

3. Основні положення методики

Створюючи методику розвитку критичного мислення школярів, ми виходили з того, що критичне мислення не є обчислювальним процесом [11; 31], тому навчати критично мислити у жорсткій моделі (технології) неможливо. Жорстка модель завжди передбачає відповідність мети та результату, творчість навпаки характеризується розбіжністю між метою та результатом [14, с. 291]. Технології навчання (жорсткі моделі) придатні для вирішення окремих завдань навчального процесу – це так звані однозначні точкові результати ("заплановані результати"), в той час як для досягнення загальних цілей (векторів), до яких слід віднести розвиток критичного мислення, придатні "м'які" моделі навчання – методики. "Жорсткі" моделі навчання допомагають у вирішенні типових завдань, використовуються для забезпечення оптимальних параметрів у стандартних умовах діяльності. В той час як "м'які" моделі домінують, коли виникають складні, нетипові проблемні ситуації, а також коли вирішуються завдання розвитку особистості [26, с. 39]. Розвиток критичного мислення є якраз таким завданням, яке можливо вирішити лише за допомогою "м'якої" моделі навчання.

Наша методика має рамковий характер: загальної мети можна досягати різними шляхами, отже можуть існувати різні моделі нашої системи навчання критичного мислення. Представлена методика – це система педагогічних впливів, що задає векторний напрямок роботи вчителя та учнів у процесі навчання історії й разом з тим має ступені свободи як для вчителя, так і для учнів.

Така організація системи педагогічних впливів базується на тому положенні, що система є відкритою, отже в основі сучасних методик навчання повинен бути покладений принцип невизначеності низки управлінських та навчальних параметрів [4]. Саме тому в організації навчального процесу важливого значення набуває зворотній зв'язок, що передбачає ухвалення рішень, виходячи з реального стану речей, а не лише на основі планів. Запропонована нами методика розвитку критичного мислення школярів передбачає наявність зворотного зв'язку та певні варіації в залежності від особливостей учнівського гурту.

Характерними ознаками "м'яких" моделей навчання є використання евристик, відкритий діалог, прямий та зворотний зв'язок, спільна активність вчителя і учнів у розв'язанні проблем, інтерактивні форми навчання, співробітництво та співтворчість [26, с. 38-39]. Всі ці властивості "м'яких" моделей обумовлюються більш загальними цілями навчання, які переслідують не "передачу знань ніби естафетної палички від однієї людини до іншої, а створення умов, за яких стає можливим процес самоосвіти учня внаслідок його активної та продуктивної творчості" [26, с. 38]. Відповідно до розробленої нами генетичної моделі критичного мислення [25, с. 48-62] саме ці умови є необхідними для повноцінного розвитку критичного мислення школярів, що ще раз підтверджує доцільність використання саме "м'якої" моделі навчання.

Працюючи над методикою, ми керувалися розробленою нами теорією та основними закономірностями процесу навчання [12; 25]. Методика розвитку критичного мислення представлена у дидактичних посібниках для учнів та методичних рекомендаціях для вчителів [16-25]. Відповідно до структурно-елементної моделі критичного мислення були створені основні засоби навчання – дидактичні посібники для школярів [17-23]. В них розтлумачені компоненти критичного мислення: загальнометодологічні принципи, стратегії та процедури відповідно до вікових особливостей учнів. Згідно з генетичною моделлю критичного мислення була запропонована стратегія розв'язання проблемних задач. Таким чином, у посібниках розкриваються змістовно-технологічні характеристики критичного мислення, тобто міститься відповідь на запитання: чого навчати? Процедурно-технологічні характеристики методики представлені в методичних рекомендаціях для вчителів, які створені на підставі функціональної та технологічної моделей критичного мислення. Отже, в методичних рекомендаціях міститься відповідь на запитання: навіщо та як навчати?

Відповідно до генетичної моделі критичного мислення основою його розвитку є впровадження у навчання дослідницьких завдань та створення відповідних педагогічних умов. Такі завдання передбачають: 1) спроби учнів надати свої розв'язання певних проблем, що колись вирішували відомі історичні особи, при цьому обґрунтовуючи ці рішення; 2) перевірку учнями обґрунтованості тих чи тих історіографічних оцінок; 3) виконання вправ із ретроальтернативістики (побудова альтернативних сценаріїв розвитку реальних

подій у минулому); 4) визначення та переформулювання проблем, із якими стикалися у минулому (пошук непомічених проблем у минулому, або правильних розв'язань не тих проблем).

Як впливає із теоретичної моделі, розвивати критичне мислення можливо лише шляхом розв'язування проблемних задач з історії. Саме така діяльність дозволить учням краще усвідомлювати минуле і сучасне. Навички критичного мислення допоможуть учням стати відповідальними громадянами і свідомо обирати свою долю та впливати на неї. Саме проблемні вправи з історії навчать свідомо і правильно обирати шляхи розвитку не лише власної долі, а й долі своєї країни та суспільства.

Щоб учні стали компетентними у критичному мисленні, необхідно попіклуватися про: 1) чітке виділення правил критичного мислення; 2) застосування вправ на використання правил критичного розмірковування; 3) систематичне тренування у розв'язуванні задач на критичний аналіз суспільствознавчого матеріалу [1, с. 299]. Саме за таких умов ми можемо розраховувати на те, що учні опанують критичні розмірковування. Слід наголосити на важливості забезпечення всіх цих умов під час навчання. Якщо зігнорувати хоч одну, успіху в справі набуття учнями такої компетентності, як критичне мислення, ми не досягнемо. В нашій методиці враховане це положення: учні протягом вивчення історичних курсів систематично тренуються у використанні правил критичного мислення, що викладені у посібниках, при цьому забезпечується рефлексія власної пізнавальної діяльності.

За Дж. Андерсоном, компетентність можна представити таким чином: компетентність = знання + уміння + досвід. Визначальною ознакою компетентності є здатність діяти, тобто розв'язувати проблеми у певній предметній царині. Здобуття компетентності відбувається у три етапи: 1) ознайомлення з певною інформацією (декларативне знання – обізнаність про правила критичного мислення, наведені у дидактичних посібниках); 2) процедуралізація – перехід від декларативного знання до застосування процедурного знання, тобто перетворення знань у правила дій (відбувається в процесі розв'язування кожної конкретної задачі за посібником); 3) повне засвоєння комплексу правил та безпомилкове їх застосування, що і є, по суті, компетентністю (набувається внаслідок систематичного розв'язування та рефлексії цих розв'язків) [1, с. 272-281].

Основною передумовою компетентності є тренування. Але не будь-яке тренування робить людину компетентною, а лише те, що спиратиметься на три умови: 1) чітке виділення всіх компонентів критичного мислення; 2) простеження за виконанням завдань по кожному компоненту; 3) здійснення зворотного зв'язку та забезпечення засвоєння кожного компонента [1, с. 299]. Саме ця послідовність закладена в нашій методиці. Отже, забезпечити компетентність учнів у галузі критичного мислення можливо за допомогою компонентного аналізу, коли ми виділимо основні правила критичного

розмірковування та забезпечимо їх покрокове засвоєння у повному обсязі. Згідно з нашою теоретичною моделлю до змістовного блоку критичного мислення входять загальнометодологічні принципи (переконання у необхідності самокорекції методу дослідження, увага до процедури дослідження; врахування інших точок зору; готовність бути критичним та самокритичним) та загальні стратегії (розділити проблему на частини; розв'язати більш прості проблеми, що відбивають деякі аспекти основної проблеми; використати смислові та графічні організатори, щоб представити проблему різними способами; розглянути окремі випадки, щоб "відчути" проблему; аналіз засобів та цілей). Операційний блок складають уміння з контролю розумової діяльності та її самовдосконалення: 1) усвідомити проблему, діалектичний зв'язок між суперечностями; 2) доводити – добирати прийнятні, відповідні та несуперечливі аргументи; 3) знаходити контраргументи; 4) помічати факти, що суперечать власній думці; 5) обґрунтовувати; 6) оцінювати – вибирати одну з альтернатив, усвідомлювати обмеження, що накладаються на висновок (істинність висновку за певних умов); 7) спростовувати (принцип фальсифікації); 8) узагальнювати; 9) будувати гіпотези; 10) робити висновки. Отже, проблемні задачі спрямовані на опанування цими загальнометодологічними принципами, стратегіями та процедурами.

Відповідно до генетичної та технологічної моделей критичного мислення [25, с. 48-62] були розроблені методичні рекомендації для вчителів щодо організації процесу розвитку критичного мислення.

Положення методики розвитку критичного мислення школярів:

- Основною структурною одиницею навчання виступає тема програми, а не теми окремих уроків.
- Вивчення кожної нової теми починається зі стадії "виклику" (мотивації), яка передбачає формулювання проблемної задачі контроверсійного характеру. Вчитель має можливість, враховуючи умови навчання у своєму класі, обрати одне або два-три проблемні завдання як магістральну мету вивчення теми.
- Вивчення теми протягом кількох уроків підпорядковується магістральній меті теми, тобто проблемним завданням.
- При вивченні теми вчитель на власний розсуд використовує різні методичні прийоми навчання: дискусії, ділові ігри, імітаційні ігри та ін. Опанування темою постійно спрямовується на вихідні проблемні питання, що були сформульовані на стадії "виклику". Результати роботи оформлюються за допомогою різних допоміжних засобів (графічні організатори інформації, виписки, порівняльні таблиці, таблиці "Плюс-мінус-цікаво" тощо).
- Тематичне оцінювання здійснюється шляхом обов'язкового написання есе-відповіді на проблемні задачі, тобто під час класної або домашньої роботи учні мають дати відповідь на проблемні питання, що були сформульовані

на стадії "виклику". При цьому вони можуть користуватися будь-якими джерелами інформації, оскільки головним критерієм оцінювання є вміння знаходити, використовувати та інтерпретувати інформацію, а не запам'ятовувати історичні подробиці. Це не означає, що тематичне оцінювання не повинно передбачати попередніх етапів перевірки обізнаності учнів із основною фактологічною інформацією. Есе оцінюється відповідно до державних критеріїв із урахуванням вміння використовувати правила критичного мислення.

- Мотивування оцінок за есе неодмінно супроводжується аналізом виконаної роботи: які були допущені помилки, які правила логіки та принципи історичного пізнання були проігноровані тощо. Аналіз завершується порадами на перспективу: що слід враховувати у майбутньому, які підходи використовувати у розв'язанні наступних задач. Аналіз помилок виконується у доброзичливій формі, не обов'язково персонально. У виборі форми підведення підсумків вчитель керується педагогічною доцільністю, враховуючи індивідуальні особливості та характеристики класу як соціальної групи.

Основні компоненти процесу навчання історії функціонують комплексно, як система [13, с. 8]. Систему складає сукупність елементів, які знаходяться у відношеннях та зв'язках один з одним, що утворює певну цілісність, єдність [29, с. 584]. Важливою особливістю системи є те, що її компоненти створюють нову якість, яка не притаманна кожному окремому елементу [28, с. 408]. До основних компонентів системи педагогічних впливів відносять: цілі, зміст, організацію навчального процесу, пізнавальні можливості та результати навчання [13, с. 8].

Згідно з теоретичними положеннями педагогіки методика розробляє та пропонує викладачу певні системи педагогічних впливів, які втілюються в змісті освіти, методах, засобах та організаційних формах [10, с. 141]. Основним завданням методики як науки є зміна її "рецептурного", описового характеру, підвищення ролі експерименту, виявлення шляхів формування самостійності й творчої активності учнів під час навчальної діяльності, підвищення ефективності навчально-виховного процесу [10, с. 141]. Таким чином, одним із найважливіших завдань методики навчання історії є перехід від "жорстких" моделей навчання до "м'яких", тобто слід більше піклуватися про створення умов, ніж про директивні вказівки. Безперечно, до найважливіших умов навчання слід віднести створення засобів навчання та методичних рекомендацій, наявність яких матиме спонукальний ефект та сприятиме реалізації завдань суспільствознавчої освіти.

Методика функціонує як педагогічний процес, основними компонентами якого виступають педагоги, учні та умови навчання [12, с. 164]. В свою чергу педагогічний процес характеризується цілями, задачами, змістом, методами, формами взаємодії педагогів та учнів, а також досягнутими при цьому результатами. Відповідно до характеристик педагогічного процесу

системотвірними компонентами методики виступають цільовий, змістовний, діяльнісний (організаційний) та результативний [13, с. 17]. Цільовий компонент нашої методики полягає в опануванні загальнометодологічними принципами, стратегіями та процедурами критичного мислення. Змістовний компонент представлений системою проблемних задач [17-23]. Організаційний компонент характеризує взаємодію вчителів та школярів, що відбито у методичних рекомендаціях для вчителів [16, с. 110-139]. Результативний компонент характеризує досягнуті зрушення у відповідності до поставленої мети.

Методика розвитку критичного мислення заснована на творчому співробітництві учня і вчителя, на розвитку в учнів аналітичного підходу до будь-якого матеріалу. Вона розрахована не на запам'ятовування матеріалу, а на постановку проблеми і пошук її розв'язку. Навчання здійснюється у три стадії: 1) виклик; 2) осмислення; 3) рефлексія.

Перша стадія – актуалізує наявні знання учнів, збуджує інтерес до теми; саме під час цієї стадії формулюється проблема та визначаються цілі вивчення матеріалу. Для цього слід використовувати різноманітні прийоми: мозковий штурм, висунення різних версій відносно досліджуваного матеріалу тощо. На основі наявних знань учні можуть будувати свої прогнози, визначати цілі пізнавальної діяльності на уроці. Педагогічний результат етапу полягає у підвищенні мотиваційної, інформаційної і комунікаційної складової особистості учня.

Друга стадія полягає в осмисленні нового матеріалу, тобто це стадія реалізації змісту. Метою етапу виступає розвиток творчого і критичного мислення; навичок самостійної роботи; пошукової та продуктивної евристичної діяльності. Відбувається основна змістовна робота учня з текстом, причому "текст" варто розуміти досить широко: це може бути історичний документ чи будь-яке інше джерело, а також розповідь вчителя, відеоматеріали тощо. У процесі роботи учня з новою інформацією вчителю слід використовувати наступні прийоми: читання тексту з зупинками, маркірування тексту символами, складання таблиць, графічні організатори інформації тощо.

Третя стадія – міркування або рефлексії. Мета етапу – персоналізувати знання; забезпечити міцність, глибину знань; усвідомити, осмислити актуальне знання та способи пізнавальної діяльності. Під час цієї стадії учень повинен осмислити вивчений матеріал і сформулювати свою особисту думку, ставлення до досліджуваного матеріалу. Методичними прийомами виступають написання есе, проведення дискусії, складання схем тощо. Результат цього етапу полягає в усвідомленні способів набуття та обробки інформації, корекції своїх установок, дій, розмірковувань.

Таким чином, під час навчання за нашої методикою учні повинні пройти через три стадії в опануванні матеріалом, оскільки кожна з них відбиває відповідну ланку процесу засвоєння: сприйняття → осмислення → застосування (див. мал. 3.1).

Методика розвитку критичного мислення розроблялась, враховуючи загальні закономірності педагогічного процесу [12, с. 171-172], а саме:

1. *Закономірність динаміки*, згідно з якою кількість усіх наступних змін залежить від кількості змін на попередньому етапі (той учень матиме найбільш високі кінцеві результати, який мав більш високі проміжні результати). Відповідно кожна задача, що пропонується учням до розв'язання, вимагає застосування певних загальнометодологічних принципів, стратегій та процедур критичного мислення, а також принципів та методів історичного пізнання та логічних операцій мислення. Регулярне тренування у розв'язуванні проблемних задач забезпечуватиме розвиток критичного мислення.

Стадія	Мета	Методичні прийоми	Результат
1. Виклик	актуалізація наявних знань, формулювання проблеми, визначення цілей вивчення матеріалу, мотивація	мозковий штурм, висунення різних версій, побудова гіпотез, визначення цілей діяльності	забезпечення мотиваційної, інформаційної та комунікативної складової особистості учня
↓			
2. Осмислення	опанування новим матеріалом, розвиток навичок самостійної роботи, пошукової діяльності тощо	складання таблиць, графічна організація інформації тощо	засвоєння нової інформації та способів її набуття та оброблення
↓			
3. Рефлексія	підвищення міцності, глибини знань, усвідомлення способів набуття цих знань, формулювання власної думки та ставлення до матеріалу	написання есе, проведення дискусії, складання схем тощо	усвідомлення способів набуття та обробки інформації, корекція своїх установок, дій, розмірковувань.

Мал. 3.1. Стадії навчання

2. *Закономірність розвитку особистості в педагогічному процесі*, відповідно до якої темпи та досягнутий рівень розвитку залежать від: 1) спадковості; 2) виховного та навчального середовища; 3) участі у навчально-виховній діяльності; 4) застосованих засобів та способів педагогічного впливу. Проведений аналіз продемонстрував, що найсприятливіші умови для розвитку критичного мислення створюються у вільному навчальному середовищі під час розв'язування проблемних задач за допомогою проблемних методів та інтерактивних форм навчання. Оформлення результатів у вигляді написання есе з подальшою рефлексією спонукатиме самоорганізацію мислення учнів. Таким чином, забезпечується участь у навчально-виховній діяльності та добір найоптимальніших засобів та способів впливу.
3. *Закономірність управління навчально-виховним процесом*, згідно з якою ефективність педагогічного впливу залежить від: 1) інтенсивності зворотних зв'язків між учнями та педагогами; 2) кількості, характеру й обґрунтованості корегувальних впливів на вихованців. У спроектованій методиці зворотні зв'язки є логічним завершенням вивчення кожної окремої теми на стадії рефлексії, що передбачає обов'язковий аналіз та самоаналіз виконання проблемних задач, а також винесення уроків із цих розв'язків та порад на перспективу. Тим самим зворотні зв'язки мають системний характер, а корегувальні впливи – обґрунтованість та інтенсивність.
4. *Закономірність стимулювання* – продуктивність педагогічного процесу залежить від: 1) дії внутрішніх стимулів (мотивів) навчально-виховної діяльності; 2) інтенсивності, характеру та своєчасності зовнішніх (суспільних, педагогічних, моральних, матеріальних тощо) стимулів. Методика розвитку критичного мислення забезпечує внутрішню мотивацію шляхом створення проблемних ситуацій на стадії виклику, а також зовнішніх стимулів (мотивування оцінок) на стадії рефлексії.
5. *Закономірність єдності чуттєвого, логічного та практики у педагогічному процесі*. Ефективність навчально-виховного процесу залежить від: 1) інтенсивності та якості чуттєвого сприйняття; 2) логічного осмислення сприйнятого; 3) практичного застосування осмисленого. Під час навчання історії найчастіше ігнорується саме ця закономірність педагогічного процесу, оскільки в кращому випадку забезпечується ланцюжок: чуттєве сприйняття → логічне осмислення, остання ланка (практичне застосування) переважно випадає. Саме тому згідно нашої методики передбачено розв'язування проблемних задач, які виступають в якості логічного завершення пізнавального процесу, тобто являють собою застосування історичних знань на практиці.
6. *Закономірність єдності зовнішньої (педагогічної) та внутрішньої (пізнавальної) діяльності*. Ефективність педагогічного процесу залежить від: 1) якості педагогічної діяльності; 2) якості власної навчально-пізнавальної діяльності вихованців. Відповідно до цієї закономірності

методика розвитку критичного мислення передбачає педагогічну діяльність, що створює належні умови для саморозвитку учнів, а також їм надаються всі необхідні засоби (правила коректного міркування, проблемні задачі тощо) для забезпечення високої якості власної пізнавальної діяльності.

7. *Закономірність обумовленості педагогічного процесу.* Перебіг та результати навчально-виховного процесу залежать від: 1) потреб суспільства та особистості; 2) можливостей (матеріально-технічні, економічні тощо) суспільства; 3) умов протікання процесу (морально-психологічні, санітарно-гігієнічні, естетичні тощо). Згідно цієї закономірності створені найсприятливіші умови для розвитку критичного мислення, а саме: забезпечується створення проблемних ситуацій, використовуються засоби навчання (дидактичні посібники), застосовуються проблемні методи навчання, інтерактивні уроки, рефлексія власної пізнавальної діяльності, демократичний стиль спілкування.

Таким чином, компонентами методики розвитку критичного мислення старшокласників виступають цільовий, змістовний, організаційний та результативний. Вивчення теми програми відбувається в три стадії: виклику, осмислення та рефлексії. Тематичне оцінювання здійснюється шляхом написання есе-відповіді на проблемну задачу теми, оцінка мотивується вчителем з обов'язковою подальшою індивідуальною та груповою рефлексією, а також напрацьовуються поради на перспективу.

4. Стратегія розв'язування проблемних задач з історії

Проблемна задача – це мета, що її треба досягти шляхом перетворення заданих умов. Задача містить у собі реальну або вдавану суперечність, яка викликає пізнавальне утруднення. Проблемну задачу неможливо розв'язати лише пригадуванням готових знань, необхідно розмірковувати, шукати зв'язки та відносини, добирати докази.

Проблемна задача розв'язується, як правило, у такій послідовності:

1. з'ясовується, яка інформація потрібна для розв'язання проблеми і якою інформацією ви володієте;
2. розробляється план, щоб поступово, крок за кроком, поєднати наявну інформацію з невідомою, на цьому етапі використовуються такі правила:
  - (1) розділити проблему на частини;
  - (2) розв'язати більш прості проблеми, що відбивають окремі аспекти основної проблеми;
  - (3) використати графічні зображення, щоб представити проблему різними способами;
  - (4) розглянути окремі випадки, щоб "відчути" проблему;
3. план дослідження виконати поетапно;
4. здійснити огляд розв'язування і пересвідчитися, що воно дійсно є розв'язанням даної проблеми та відповідає наявній інформації.

Працюючи з історичними проблемами, слід керуватися усталеними принципами та методами дослідження історичної науки (методологією). До таких принципів історичного пізнання слід віднести *об'єктивність, історизм, соціальний підхід та множинність підходів*.

Принцип об'єктивності передбачає обов'язково розгляд історичної реальності в цілому, незалежно від бажань, уподобань, установок дослідника; вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності й суперечливості.

Принцип історизму вимагає вивчення будь-якого історичного явища з погляду того, коли, де, внаслідок яких причин це явище виникло, яким воно було спочатку і як розвивалося у зв'язку із зміною загальної обстановки і внутрішнього змісту, як змінювалася його роль, які оцінки йому давалися на тому чи іншому етапі, яким воно стало зараз, що можна сказати про перспективи його розвитку.

Соціальний підхід передбачає врахування конкретних соціальних інтересів, всієї сукупності соціальних відносин.

Принцип множинності підходів до розгляду історичного процесу передбачає його розгляд під різними кутами зору, з різних позицій.

Принципи історичного дослідження слугують дороговказами для істориків, щоб їхні висновки не хилилися на недостовірність. Проте для розв'язання історичної задачі недостатньо лише принципів, потрібні ще й методи дослідження. Необхідно правильно здійснити аналіз (виділити відповідні складники), зробити висновки (узагальнити), встановити причини, висловити припущення тощо.

5. Методи і засоби розв'язування проблемних задач

Метод (з грецької – "шлях до чогось") – спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність. Методи – це ті інструменти, які дозволяють нам отримати відповідь на проблемну задачу.

Аналіз – метод наукового дослідження шляхом розкладання об'єкта на складники, виділення в ньому окремих сторін, вивчення кожного елемента чи сторони об'єкта окремо та як частини цілого. До прикладу, життя суспільства складається з: 1) політики (влада); 2) економіки (власність); 3) соціальних відносин (прошарки, класи, верстви); 4) духовного життя (культура). Якщо ми хочемо охарактеризувати життя будь-якого суспільства у будь-який час, нам потрібно з'ясувати відповіді на чотири питання: 1) як влаштована влада? 2) який характер має власність? 3) з яких соціальних груп складається суспільство? 4) який рівень культурного та духовного розвитку цього суспільства?

Синтез – метод наукового дослідження будь-якого об'єкта, який полягає у практичному чи уявному поєднанні елементів чи властивостей досліджуваного об'єкта в єдине ціле. Синтез передбачає поєднання розрізнених частин у єдину цілісність. Повернімося до прикладу з характеристикою

суспільства. Недостатньо дати відповіді на чотири попередніх питання, необхідно всі прояви життя в чотирьох сферах поєднати в єдину характеристику.

Аналіз і синтез – основні розумові операції; похідними від них є абстрагування (спеціальна форма аналізу) і узагальнення (вища форма синтезу). Аналіз передбачає розчленування цілого на частини; перехід від конкретного до абстрактного; встановлення причинно-наслідкового зв'язку. Аналіз і синтез – це дві сторони єдиного розумового процесу. Правильний аналіз будь-якого цілого завжди являє собою аналіз не лише частин, елементів, властивостей, але й їхніх зв'язків та відношень. Саме тому він призводить не до розпаду цілого, а до його перетворення. Це перетворення цілого, нове співвідношення виділених аналізом компонентів цілого і є синтез.

Правила виконання:

- * розкласти об'єкт на складники;
- * виділити окремі суттєві сторони об'єкта;
- * вивчити кожну частину (сторону) окремо як елемент єдиного цілого;
- * встановити зв'язки і відносини між складниками та властивостями;
- * з'єднати частини об'єкта в єдине ціле.

Порівняння – метод наукового дослідження, що полягає у встановленні ознак подібності та відмінності між предметами та явищами.

Порівняння піднімає наше мислення на більш високий щабель. Воно виявляє нові зв'язки, що дозволяє більш докладно і глибше вивчити предмет. Шляхом порівняння двох чи декількох понять можна розкрити через відоме поняття деяку невідому частину іншого поняття.

Зрозуміти предмет – це означає насамперед відрізнити його від інших і установити подібність із близькими йому предметами.

Правила виконання:

- * порівнювати слід лише однорідні явища за порівнюваними ознаками;
- * за допомогою аналізу слід виділити суттєві ознаки і за ними скласти план порівняння;
- * необхідно установити достатню кількість ознак подібності й відмінності порівнюваних об'єктів;
- * зазначити спільне;
- * встановити відмінності;
- * зробити висновок про спільне й відмінне.

Наприклад, порівнювати ми можемо революції, промислові перевороти, війни, суспільні рухи тощо. Порівняння дають нам можливість побачити те, що повторюється в історії, і нашої хують нас на думку про те, чи не є така повторюваність закономірною. Порівняння – важливий метод дослідження, однак лише ним обмежуватися неможна, обов'язково доцільно застосовувати й інші методи.

Класифікація – метод наукового дослідження, що полягає в розподілі сукупності предметів на групи згідно з наявними ознаками.

Правила виконання:

- * в одній і тій самій класифікації необхідно застосовувати одну й ту саму підставу (ознака класифікації не повинна змінюватися у ході поділу);
- * сума членів класифікації повинна дорівнювати обсягові поняття, що підлягає класифікації;
- * члени класифікації повинні взаємно виключати одне одного;
- * поділ на підкласи повинен бути безупинним, тобто необхідно брати найближчий підклас і не перескакувати на більш віддалений підклас.

Досить часто в історії послуговуються класифікацією, зокрема при періодизації історичних процесів. Залежно від того, що є основою життя суспільства, історію людства поділяють на стадії: аграрного, індустріального та інформаційного суспільства. Інший приклад: капіталістичні монополії поділяють на види за ступенем концентрації виробництва (від мінімальної до максимальної): картелі, синдикати, трести, концерни.

Узагальнення – метод наукового дослідження, що полягає у переході від окремого до загального, тобто у виробленні висновків та загальних положень.

Узагальнення в найбільш елементарній формі – це поєднання подібних предметів за випадковими, загальними для них ознаками (генералізація). Відповідно, внаслідок такого узагальнення виникають житейські або емпіричні поняття; на більш високому рівні знаходиться таке узагальнення, коли людина поєднує предмети, що дійсно мають чимало подібних ознак, як основних суттєвих, так і випадкових – унаслідок цього узагальнення виникають наукові теоретичні поняття.

Правила виконання:

- * порівняти об'єкти та виділити спільні та відмінні риси;
- * здійснити аналіз орієнтовної сукупності об'єктів та виділити суттєві й несуттєві ознаки; у разі необхідності – переглянути сукупність;
- * зробити класифікацію сукупності об'єктів на групи за суттєвими ознаками;
- * об'єднати подібні об'єкти за суттєвими ознаками у єдину сукупність.

Узагальнення скорочує кількість інформації, замінює знання безлічі подібних випадків знанням одного принципу; воно дозволяє розглядати предмет чи явище не як ізольоване, а як таке, що представляє певний клас. Узагальнення, виражене формулою, дозволяє вирішувати серію однорідних задач, передбачає розв'язання ще не сформульованих задач. Відомі науці закони, принципи, правила та поняття – це узагальнення. Різноманітні взаємозв'язки й взаємовідносини загального й одиничного виявляються за допомогою узагальнень. Узагальнення розкриває сутність речей як закономірність їхнього розвитку, як те, що визначає їхній розвиток. Це дозволяє встановити необхідний зв'язок одиничних явищ усередині деякого цілого, отже, відкрити закономірності становлення цілого.

Узагальнення дають нам можливість ущільнити інформацію. Наприклад, знаючи основні ознаки поняття "аграрне суспільство" і той факт, що якесь плем'я в Африці живе в умовах аграрного суспільства, ми цілковито можемо передбачити основні риси їхнього життя.

Аргументація – це низка пов'язаних суджень, спрямованих на переконання слухачів (читачів) в істинності висновку. Аргументація складається з таких частин:

- 1) висновок – думка, що підлягає доведенню (відповідає на запитання "що?");
- 2) посилка – довід, що підтримує висновок (відповідає на запитання "чому?");
- 3) припущення – думка про можливість, імовірність чого-небудь;
- 4) визначник – обмеження, яке накладається на висновок (тобто істинність висновку за певних умов);
- 5) контраргумент – довід, що спростовує висновок.

Аргументація вважається переконливою за таких умов:

- * посилки прийнятні (достовірні) і несуперечливі;
- * посилки відповідають висновку та створюють для нього достатню підтримку;
- * розглянуті й оцінені невисловлені компоненти та контраргументи і виявилось, що вони не суперечать висновку.

У процесі розв'язування проблемних задач учням доведеться давати оцінку двом протилежним судженням. Так чи інакше, але їм необхідно буде робити свій висновок. А будь-який висновок має базуватися на доказах, тобто в його основі повинні бути факти. Треба пам'ятати, що недостатньо просто підшукати факти, що підтверджують власну думку, треба обов'язково пересвідчитися, чи немає фактів, що її спростовують. Лише за таких умов учні зможуть ухвалювати правильні рішення.

Основні методи історичного пізнання: порівняльно-історичний метод; системно-структурний метод; метод аналогій; статистичний метод (вибірковий, груповий); з'ясування причин за наслідками; визначення цілей людей і груп за їхніми діями та наслідками цих дій; визначення зародку за зрілими формами (історико-генетичний метод); метод зворотних висновків (визначення минулого за існуючими пережитками); узагальнення формул, тобто пам'яток звичаєвого і писаного права, анкет, що характеризують масовість того чи іншого явища; реконструкція цілого за його частиною; визначення рівня духовного життя за пам'ятками матеріальної культури; лінгвістичний метод. Наведемо правила застосування найважливіших методів історичного пізнання.

Правила застосування порівняльно-історичного методу:

- * порівнюються лише однорідні явища та процеси;
- * порівняння повинно здійснюватися за суттєвими ознаками (необхідно їх виділити та скласти план порівняння);

- * під час порівняння слід враховувати принцип історизму, тобто зважати на епоху та умови, в яких відбувалися події;
- * встановити спільні риси;
- * з'ясувати відмінності;
- * пояснити причини спільних та відмінних рис;
- * враховувати, що даний метод не дозволяє з'ясувати специфіку об'єкта та не розкриває динаміку історичного процесу.

Застосування порівняльно-історичного методу здійснюється у вигляді порівняльної таблиці.

Правила застосування системно-структурного методу:

- * історичне явище або процес потрібно розглядати цілісно (включаючи зв'язки з іншими явищами та процесами);
- * розглядати суспільне життя треба як систему (цілісну сукупність елементів реальності, взаємодія яких утворює нові інтегративні якості, які не притаманні кожному елементові окремо);
- * необхідно виділити структуру системи (внутрішню організацію, що характеризує спосіб взаємодії елементів). Зазвичай, структура характеризує ступінь розвитку системи та змінюється в три етапи: початковий (незбалансована структура), розквіт або пік (максимальна ефективність) та занепад (дестабілізація структури, невиконання свого призначення);
- * визначити функцію системи (призначення системи та взаємодія з іншими системами). Зазвичай, система спрямована на виконання певної соціальної функції і має властивість до самозбереження.

Правила застосування історико-генетичного методу:

- * з'ясувати витоки певного явища або процесу шляхом аналізу причинно-наслідкових зв'язків;
- * відтворити досліджуване явище або процес;
- * міркувати треба від окремого до загального.

Оцінка історичних явищ – метод наукового дослідження, який передбачає з'ясування та обґрунтування значущості історичних подій, явищ та процесів. Оцінка історичних подій, явищ та процесів може здійснюватися у різних площинах залежно від того, що нас цікавить з минулого.

Оцінювати історичні події можна за масштабами їх впливу у часі й просторі – це так звана *історична оцінка*. Якщо оцінка передбачає з'ясування корисного досвіду, що є актуальним на сьогодні, – це *політична оцінка*. *Моральна оцінка* передбачає визначення відповідності людських вчинків моральним нормам. Зазвичай, моральна оцінка має вигляд судження, що висловлює схвалення або засудження подій, явищ та процесів. При цьому слід враховувати відповідність оцінки сучасним моральним нормам та нормам того часу, що вивчають. Дуже часто це зовсім різні оцінки, оскільки з часом моральні норми змінюються. Чим більш всебічною буде оцінка історичних подій, явищ та процесів, тим ширше та глибше наше розуміння минулого.

Важливо, щоб оцінка була обґрунтована (див. правила переконливої аргументації).

Ретроальтернативістика – побудова можливих альтернативних сценаріїв розвитку реальних подій у минулому.

Вправи з ретроальтернативістики повинні відповідати таким правилам:

- 1) віртуальні сценарії мають бути реальними (тобто, вони не повинні бути фантастичними);
- 2) треба дотримуватися логічності (причинно-наслідкові зв'язки у побудові альтернативних версій мають бути несуперечливими);
- 3) необхідно дотримуватися критерію порівнянності (тобто порівнювати можна лише порівнюване);
- 4) розмірковувати потрібно відповідно до критерію оптимальності (тобто, які уроки на майбутнє можна винести з віртуальних припущень).

Застосовуючи вправи з ретроальтернативістики, необхідно враховувати, що побудова альтернативних сценаріїв не є самоціллю, а виконує роль наочної демонстрації так званих уроків історії.

Не треба забувати, що історія відтворюється з джерел. Тому вкрай важливо уміти працювати з історичними джерелами (документами) та їх аналізувати. В цьому допоможе *алгоритм роботи з джерелом*:

1. Хто створив джерело? Який статус мала ця людина?
2. Про що розповідає нам джерело? Про що замовчує?
3. Коли було створено джерело? Які ідеї або характерні риси історичного періоду вплинули на нього?
4. З якою місцевістю пов'язана подія?
5. Чому дане джерело було створене? Чи мало специфічну мету?
6. Як це джерело було створене? Які висновки можна зробити після порівняння його з іншими джерелами? Чи містяться в ньому "білі плями"?

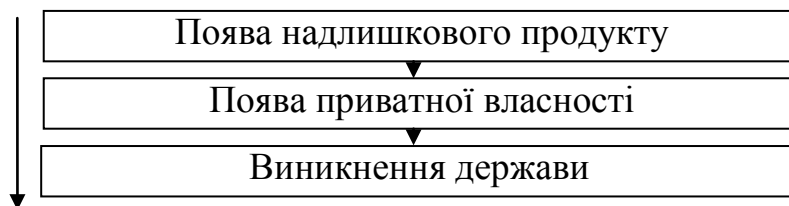
Працюючи з історичним документами у такому порядку, учням буде легко усвідомити, що:

- * історію відтворюють за допомогою джерел;
- * джерела можуть бути інтерпретовані по-різному;
- * існує кілька поглядів на проблему, і це різноманіття обумовлене життєвим досвідом і позицією (цінностями) людей;
- * джерела складаються з двох основних груп: первинні (написані або виготовлені сучасниками періоду, що розглядається), вторинні (написані або виготовлені багато часу по тому);
- * джерела не є повними і доходять до нас здебільшого випадково;
- * у документі можуть бути елементи упередженості, тому його треба спочатку оцінити на достовірність (порівняти з іншими джерелами).

Засоби розв'язування проблемних задач – допоміжні інструменти, що дозволяють упорядкувати, унаочнити та узагальнити історичну інформацію. До них належать графічні організатори інформації, таблиці та конспекти.

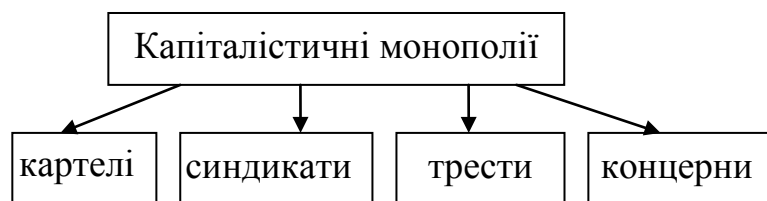

Графічні організатори інформації – упорядкування текстової інформації у вигляді логічних схем. Інколи для ліпшого розуміння певної теми треба представити інформацію у вигляді *лінійної послідовності* (див. мал. 5.1).

Мал. 5.1. Логічна схема "Виникнення держави"

Інформація, з якою доводиться мати справу, часто складніше, ніж прості лінійні ланцюжки. Альтернативним способом її представлення виступає зображення у формі *ієрархії*, або *ієрархічного дерева* (див. мал. 5.2). У цьому разі вона упорядковується відповідно до правил класифікації.

Мал. 5.2. Логічна схема "Капіталістичні монополії" у вигляді ієрархічного дерева

У роботі над протилежними оцінками історичних явищ та подій у нагоді може стати таблиця "Плюс-мінус-цікаво". У першій колонці такої таблиці записуються аргументи "за", у другій – "проти", а у третій – ті, які не можна точно ідентифікувати (див. табл. 5.1).

Таблиця 5.1. "Плюс-мінус-цікаво"

"+"	"-"	Цікаво

Упорядкуванню та осмисленню історичного матеріалу сприяє стратегія "рамка цілі", яка допомагає ліпше зрозуміти логіку історичного процесу. Відповідно до цієї стратегії у будь-якій історичній події або процесі слід відшукати *мету, план, дію та результат*. Пояснюючи історичну подію, наприклад, війну або ухвалення закону, необхідно висвітлити ці чотири етапи розвитку. *Мета* – це те, чого прагнуть досягти головні особи або групи

суспільства (наприклад, незалежність або експансія); *план* – це шлях досягнення мети (наприклад, напад або торгівля); *дія* – це фактична поведінка, обрана для здійснення плану; *результат* є наслідком дії, яка може призвести, а може і не призвести до досягнення мети. Застосування стратегії "рамка цілі" можна оформлювати у вигляді таблиці.

До форм конспектування відносять план, виписки, тези, анотацію, резюме та конспект. Розв'язати проблемні завдання неможливо, якщо не ущільнити матеріал таким чином, щоб його було легко оглядати та комбінувати. В цьому допоможуть різні види записів.

План – це перелік основних думок у тексті, послідовність викладу. Може бути простим (коротким) або складним (розгорнутим).

Виписки (цитати) – дослівні уривки тексту, в яких містяться важливі думки, точні характеристики, яскраві висловлювання.

Тези – скорочений виклад основних думок прочитаного твору. Тези мають стверджувальний характер, в них зосереджується найважливіші узагальнення.

Анотація – коротка характеристика змісту твору.

Резюме – коротка оцінка висновків автора твору.

Конспект – розширені тези, доповнені розмірковуваннями й доказами, а також думками та міркуваннями автора конспекту. Конспект містить виписки, а також факти, приклади, цифри та схеми.

Методи й засоби розв'язування проблемних задач, безумовно, є важливими інструментами мислення, проте не менш важливими для успішного розмірковування є закони та правила логіки. Саме дотримання правил логіки дозволяє робити правильні умовиводи.

6. Правила логічного мислення та доведення

Логічне, або правильне мислення, – це мислення відповідно до законів логіки. Закони логіки об'єктивні й не залежать від волі людини, їх вивчає наука логіка. Основне завдання логіки – відрізнити правильні розмірковування від неправильних.

Судження – це речення (думка), в якому щось стверджується або заперечується. Наприклад: "*В 1914 р. почалася Перша світова війна*".

Умовивід – це речення (думка), в якому на підставі одного або кількох суджень робиться висновок або виводиться наслідок. Висновок може бути зроблений на підставі порівняння, аналогії, індукції або дедукції.

Наприклад, людські втрати Німеччини у Першій світовій війні становили 2 037 тис. чоловік, Росія втратила 1 811 тис. чоловік. Висновок порівняння: Німеччина втратила на 226 тис. чоловік більше.

Індукція – висновок від окремого до загального. Наприклад: Німеччина, Франція, Італія, Польща – республіки. Всі вони європейські держави. Умовивід за індукцією: всі європейські держави – республіки. Про істинність

індуктивного висновку можна говорити лише з певною мірою ймовірності. Дійсно, більшість європейських країн є республіками, проте є й монархії, зокрема, Англія, Бельгія та Іспанія. Таким чином, зроблене узагальнення є неправильним. Індукція, якщо вона не є повною, дає нам лише ймовірне знання.

Дедукція – висновок від загального до окремого. Наприклад: у всіх інформаційних суспільствах основою життя є інформація. США у XXI ст. – це інформаційне суспільство. Умовивід за дедукцією: основою життя США XXI ст. є інформація. Дедукція – це логічний перехід від однієї істини до іншої, в той час як індукція – це перехід від достовірного знання до імовірнісного.

Дедукція відіграє особливу роль в обґрунтуванні тверджень: якщо певне положення логічно витікає із уже установлених положень, тоді воно обґрунтовано й прийнятно так само, як і останні. Це суто логічний спосіб обґрунтування тверджень, що використовує чисте розмірковування й не вимагає звернення до спостереження, інтуїції тощо.

Наголошуючи на важливості дедукції у процесі обґрунтування, не варто відривати її від індукції та недооцінювати останню. Майже всі загальні положення, включаючи й наукові закони, є наслідком індуктивного узагальнення. І в цьому розумінні індукція є основою нашого знання. Сама по собі вона не гарантує його істинності та обґрунтованості. Проте вона породжує припущення, пов'язує їх із досвідом і у такий спосіб надає їм певної правдоподібності, більш-менш високого ступеня вірогідності. Досвід – це джерело та фундамент людського знання. Індукція, яка відштовхується від досвіду, є необхідним засобом його узагальнення та систематизації.

Основні закони логіки

Закон – це постійний, суттєвий зв'язок між явищами.

1. *Закон тотожності: будь-яке поняття й судження повинні бути тотожні до себе.* Це означає, що кожна думка, яка наводиться в умовиводі, при повторенні повинна мати той самий постійний зміст.

Інше формулювання закону тотожності: *якщо висловлювання істинне, то воно істинне.* Наприклад, якщо терор – це залякування, то – це залякування. Дотримання тотожності думки протягом міркування – це закон мислення, який необхідно виконувати, щоб ваші думки були правильними.

2. *Закон суперечності: висловлювання і його заперечення не можуть бути одночасно істинними.* Наприклад, неможливо, що світова війна йде і не йде. Інше формулювання закону суперечності: *не можуть бути одночасно істинними дві протилежні думки про один й той самий предмет, узятий у той саме час і в тому самому відношенні.* Або ще: *ніяке висловлення не є одночасно істинним і помилковим.*

Закон заперечує протиріччя, оголошує його помилкою і таким чином вимагає несуперечності – звідси інша поширена назва цього закону – "закон несуперечності". Наприклад, твердження – "це суспільство тоталітарне" і "це суспільство демократичне" – не можуть бути одночасно істинними.

Логічні суперечності неприпустимі в науці. Проте це не означає, що вони там відсутні. Наукова теорія, навчальна дисципліна – це дуже складні системи тверджень. Тому далеко не завжди доволі швидко вдається знайти суперечність.

3. *Закон виключеного третього: між суперечливими висловлюваннями немає нічого середнього, тобто третього висловлювання (третього не дано), тобто: із двох суперечливих висловлювань одне є істинним.* Наприклад, політична криза або є, або немає, репресії або є, або немає – інших варіантів не існує.

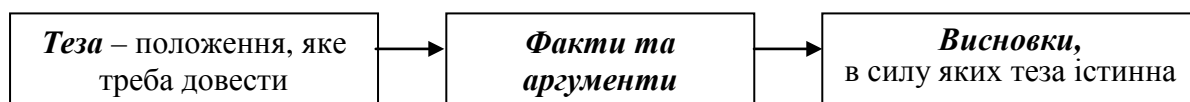
Проте у міркуваннях часто зустрічаються не суперечливі судження, а протилежні – несумісні, котрі обидва входять у більш широку спільність. Наприклад: нині Німеччина є демократичною державою, але у 30-40-х рр. ХХ ст. вона була тоталітарною державною. Ці судження не суперечливі, а несумісні, тому що можуть мати місце обидва.

4. *Закон достатньої підстави: усяка істинна думка повинна бути досить обґрунтованою, тобто підтвердженою фактами.*

Закони логіки вчать тому, як правильно за формою (структурою) побудувати міркування, доведення, щоб, застосовуючи логічні закони, зробити правильний висновок з істинних суджень.

Доведення – процедура встановлення істинності деякого твердження шляхом приведення інших тверджень, істинність яких уже відома і з яких за законами логіки випливає перше твердження.

У доведенні розрізняють: *тезу* – твердження, правдивість якого треба довести; *підстава* (аргументи) – ті положення, за допомогою яких доводиться теза; *логічний зв'язок* між аргументами й тезою. Доведення завжди передбачає наведення посилок, на які спирається теза, і тих логічних правил, за якими здійснюються перетворення тверджень у ході доказу (див. мал. 6.1).

Мал. 6.1. Структура доведення

До прикладу, потрібно довести тезу "Усі трести отримують надприбуток". Як аргументи добираємо твердження, що є істинними і з яких логічно випливає теза. Як такі твердження можна взяти: "Усі капіталістичні монополії контролюють ринок із метою отримання надприбутку" та "Усі трести є різновидом капіталістичних монополій". Будуємо умовивід:

Усі капіталістичні монополії контролюють ринок із метою отримання надприбутку

Усі трести є різновидом капіталістичних монополій.

Висновок: Усі трести отримують надприбуток.

Цей умовивід правильний, посилки його істинні; виходить, що умовивід доводить тезу.

Доведення – це правильний умовивід з істинними посилками. Логічну основу доведення (його схему) складають *логічні закони*.

Погодившись із певними твердженнями, ми змушені прийняти і ті твердження, що з них випливають, незалежно від того, подобаються вони нам чи ні, незалежно від того, чи вони сприяють нашим цілям чи перешкоджають їм. Припустивши одне, ми автоматично позбавляємо себе можливості стверджувати інше, не сумісне з уже допущеним (закон несуперечності).

До прикладу, якщо ми переконані, що історія – це наука, то ми не можемо стверджувати, що історія непізнана.

Задача доведення – вичерпно утвердити обґрунтованість тези. Це означає, що зв'язок між аргументами й тезою повинен мати *дедуктивний характер*, тобто теза повинна бути окремим випадком аргументу.

Нерідко під поняттям "доведення" розуміють більш широкий зміст: мають на увазі будь-яку логічну процедуру, що включає як дедукцію, так й індуктивне міркування, посилення на зв'язок доказуваного положення з фактами, спостереженнями тощо. Розширене тлумачення доведення є звичайним як у гуманітарних науках, так і в повсякденному житті. При цьому потрібно мати на увазі, що індуктивне узагальнення (перехід від окремих фактів до загальних висновків) дає не достовірне, а лише *ймовірне* знання.

Усі доведення за своєю структурою поділяються на *прямі* та *непрямі*. Завдання прямого доведення полягає в тому, щоб знайти переконливі аргументи, з яких логічно випливає теза. До прикладу, потрібно довести, що Запорозька Січ була республікою. З яких тверджень можна було б вивести цю тезу? Зазначаємо, що в Запорозькій Січі вищим органом влади була козацька рада, на якій вирішувалися всі найважливіші питання життя козацького товариства – вибори кошового отамана та січової старшини, оголошення війни та підписання мирних угод, встановлення дипломатичних відносин тощо. Центральним адміністративним органом був Кіш на чолі з кошовим отаманом, який здійснював безпосереднє управління Запорозькою Січчю. Тут ніколи не було кріпацтва, а всі козаки вважалися рівними між собою. Виходить, на Запорозькій Січі існувала виборна влада та забезпечувалися рівність, особисті та політичні права козаків.

Відомо, що республіка – це форма державного правління, за якої всі вищі органи державної влади або обираються, або формуються загальнонаціональними представницькими органами (парламентами), а громадяни мають особисті й політичні права. З цих положень виводимо, що Запорозька Січ відповідає всім ознакам республіки. Проте треба врахувати, що при такому доведенні припускається, що Запорозька Січ є державним утворенням, оскільки республікою може бути лише держава. Тезу про те, що Запорозька Січ є державним утворенням також треба доводити так само, як і тезу про республіканську форму правління.

Приклад побічного доведення – це *доказ від супротивного*. Міркування здійснюється, так би мовити, манівцем: замість того щоб прямо відшукати аргументи для виведення з них положення, яке доказують, формулюється заперечення цього положення – *антитеза*. Далі тим чи іншим способом доводиться неспроможність антитези. За законом виключеного третього, якщо одне із суперечливих тверджень помилково, тоді лише одне твердження повинно бути істинним. Антитеза – помилкова, виходить, що теза правильна. Оскільки опосередковане доведення використовує заперечення доказуваного положення, воно є, як говорять, *доказом від супротивного*.

Припустимо, потрібно побудувати непряме доведення такої доволі тривіальної тези: *"тоталітаризм не є демократією"*. Висувається антитеза: *"Тоталітаризм є демократією"*. Необхідно показати хибність цього твердження. З цією метою виводимо з нього наслідки. Якщо хоча б один з них виявиться помилковим, це буде означати, що і саме твердження, із якого виведений наслідок, також помилкове. Неправильним є, зокрема, такий наслідок: *Тоталітаризм, оскільки він є демократією, забезпечує права й свободи громадян. Але тоталітаризм як такий не передбачає наявність прав і політичних свобод громадян*. Оскільки антитеза помилкова, вихідна теза повинна бути істинною.

Доведення методом неповної індукції. Припустимо, спостереження показують вам, що наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. у європейських країнах – Німеччині, Франції та Великій Британії – інформація стає основою життя суспільства. Ви доходите висновку: у всіх європейських країнах наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. утвердилося інформаційне суспільство. Це – неповна індукція, оскільки знання про три країни були поширені на всі країни Європи. Індуктивний умовивід, результатом якого є загальний висновок про клас предметів на підставі знання лише декількох предметів даного класу, називають неповною індукцією.

Повна індукція. Якщо індуктивний умовивід робиться на основі знання про всі предмети розглянутої множини, то він набуває характеру необхідності, а не імовірності, як при неповній індукції.

Помилки в доведенні

Помилки – навмисні чи ненавмисні – є доволі поширеним явищем. Розглянемо найтипівіші з них:

- Помилкові (неправильні) аргументи, навмисне використання яких супроводжується висловлюваннями "як відомо", "цілком очевидно", "ніхто не стане заперечувати" тощо.

Приклад: доведемо, що всякий новатор є консерватор. Новатор підтримує все нове; нове, як відомо, – це добре забуте старе; виходить, він підтримує всяке добре забуте старе; отже, він консерватор.

- Зачароване (заворожене) коло – доведення деякого положення за допомогою того ж положення, висловленого в дещо зміненій формі.

Приклад: для того, щоб демократія утвердилася в суспільстві, суспільству треба поділяти демократичні цінності, а для того, щоб суспільство поділяло демократичні цінності, необхідно, щоб люди жили в умовах демократії.

- Теза в ході доказу підміняється близькою за змістом.

Приклад: теза "людина повинна бути гуманною з усіма" замінюється на "потрібно бути гуманним із друзями".

Софізми – міркування, що формально видаються правильними, а насправді ґрунтуються на навмисне неправильному доборі вихідних засад або шахрайському доведенні. Софізми використовуються для додання істинності помилковому умовиводу. Широковідомий, приміром, класичний софізм «Рогатий»:

Судження: Те, чого ви не загубили, ви маєте;

Ви не загубили роги;

Умовивід: Отже, ви рогаті.

Формально – це міркування правильне, а по суті – це софізм: за допомогою хитрощів "доведено", що "ви маєте роги", але у людини рогів немає. У софізмах використовуються багатозначність слів нашої мови, скорочення, підміна тези, недотримання правил логічного висновку, прийняття помилкових посилок за істинні тощо.

Неважко помітити, що в софізмі "рогатий" обігрується двозначність висловлювання "те, що не загубив". Іноді воно означає "те, що мав і не загубив", а іноді просто "те, що не губив, незалежно від того, мав чи ні". У посилці "що ти не загубив, те маєш" висловлювання "те, що ти не загубив" повинно означати "те, що ти мав і не загубив", інакше ця посилка виявляється помилковою. Проте в другій посилці це значення вже не проходить: висловлення "Роги – це те, що ти мав і не втратив" є помилковим.

Процес доведення повинен завершуватися перевіркою своїх розмірковувань. Для того щоб доведення було бездоганним, необхідно випробувати свій умовивід контраргументами, що спростовують тезу, з'ясувати їхню ціну та вагу. Якщо тезу вдасться легко спростувати, це означає, що ваша система доведення помилкова.

Озброївши учів принципами та методами історичного пізнання, стратегіями розв'язання задач та законами логіки відповідно до вікових можливостей, вчитель може приступати до розв'язування задач. При цьому слід пам'ятати, що кожна задача – унікальна, тому не варто розв'язувати її за готовим шаблоном. Буде корисно, якщо ви навчите учнів для кожної нової задачі дібрати необхідні процедури й упорядкувати їх в єдину стратегію.

7. Проблемні задачі з історії

7.1. Історія України. Всесвітня історія (інтегрований курс). 6 клас¹

Тема 1. Життя людей за первісних часів

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою: правильно чи помилково стверджувати, що у первісному суспільстві існувала біологічна нерівність, яка виявлялася в підкоренні фізично слабших людей сильнішими? Наведіть історичні факти на користь вашої думки.

Завдання 2.

Яке із тверджень, на вашу думку, є правильним й чому:

1) природа у давні часи мала великий вплив на господарство і суспільство;

2) людина в давні часи мала великий вплив на господарство і суспільство.

Свою відповідь поясніть, спираючись на історичні факти.

Завдання 3.

Поміркуйте над проблемою: яка оцінка первіснообщинного устрою найбільше відповідає історичним фактам?

1) життя людей в часи первіснообщинного устрою – це "Золотий вік людства";

2) життя людей в часи первіснообщинного устрою – це жорстока боротьба за виживання.

Свою відповідь поясніть, спираючись на приклади з історії.

Тема 2. Давній Єгипет

Завдання 1.

Чому вчені-історики називають розписи на гробницях фараонів "енциклопедією єгипетського життя"? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Свою відповідь поясніть.

Завдання 2.

Давні греки образно називали Єгипет "даром Нилу", а самі єгиптяни називали свою країну "Чорна земля". Яка із цих назв, на Вашу думку, найбільш відповідає дійсності? Чи суперечать ці назви одна одній? Свою відповідь поясніть.

Завдання 3.

Поясніть, як одне історичне явище сприяло виникненню іншого історичного явища у наведених логічних ланцюжках:

---

¹ Проблемні задачі складені спільно з Зінаїдою Борисівною Коган, вчителем гімназії № 50 м. Запоріжжя.

1) міцне господарство землероба → зростання податкових надходжень до казни → посилення Єгипетської держави;

2) завойовницькі війни правителів Єгипту → занепад господарства землеробів → перехід до найманого війська → послаблення влади фараонів.

Завдання 4.

Поміркуйте над проблемою: Чому єгиптяни знищили пам'ять про Ехнатона, адже він був миролюбним і справедливим царем? Як можна розцінити такий вчинок єгиптян?

Тема 3. Передня Азія

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. Завойовницькі війни оцінюють по-різному:

1) дехто вважає, що завойовницькі війни зміцнюють державу;

2) інші стверджують, що завойовницькі війни поступово підривають міць держави.

Як Ви вважаєте, яку з цих оцінок можна застосувати до завойовницьких війн Ассирії? Відповідь поясніть прикладами з історії Ассирії.

Завдання 2.

Поміркуйте, які труднощі виникали у людей під час судочинства на підставі звичаїв і неписаних правил? Як можна було б уникнути цих труднощів?

Тема 4. Давні Індія та Китай

Завдання 1.

Поясніть, чому нерівність серед індійців була закріплена релігією? Як Ви вважаєте, чи справедливим є поділ людей на касты? Чи можливо було в тих історичних умовах організувати індійське суспільство в інший спосіб?

Завдання 2.

Поміркуйте, які властивості китайського церемоніалу можна вважати корисними й чому? Які властивості такими вважати не можна? Свою відповідь поясніть.

Тема 5. Греція в II – першій половині I тис. до н. е.

Завдання 1.

Правильно чи помилково стверджувати, що в основі грецької релігії лежала любов до життя і краси? Свою відповідь поясніть.

Завдання 2.

Чому у Давній Греції говорили: "Гори захищають і розділяють, а море поєднує"? Свою відповідь поясніть, спираючись на історичні факти.

Завдання 3.

Чому деякі дослідники вважають, що поеми Гомера "Іліада" та "Одисея" можна вважати історичними документами? Чи погоджуєтесь Ви з такою точкою зору? Свою відповідь поясніть.

Завдання 4.

Чому деякі дослідники історії Давньої Греції вважають, що "Море цивілізувало греків"? Як ви вважаєте, що це означає? Чи погоджуєтесь Ви з цією думкою? Свою відповідь поясніть, спираючись на історичні факти.

Завдання 5.

Поясніть, чому реформи Солона викликали незадоволення як аристократів, так і демосу? Чи правильно вчинив Солон, проводячи реформи? Що відбулося б, якби Солон залишив усе, як було?

Тема 6. Греція в V – IV ст. до н.е.*Завдання 1.*

Прочитавши уривок із праці Геродота (*наведений нижче*), поміркуйте над запитанням: чому Геродот вважає афінян "рятувальниками Еллади"? Чи погоджуєтесь Ви з його думкою? Свою відповідь поясніть.

Геродот про роль Афінів у війні проти персів: *"Якщо б афіняни через страх перед загрозливою небезпечкою покинули свою країну або, не покидаючи її, і залишаючись там, віддалися б Ксерксу, ніхто б не наважився виступити проти царя на морі. Ось чому, не погрішаючи проти істини, афінян можна назвати рятувальниками Еллади".*

Завдання 2.

Поміркуйте над проблемою: чому афіняни вважали громадянина, який не бере участі в громадському житті, некорисним для держави?

Поясніть, чому афіняни надавали такого великого значення участі городян у громадському житті? Чи правильно стверджувати, що жодна країна давнього світу не залучала такої великої кількості людей до вирішення проблем громадського життя, як це було в Афінах?

Завдання 3.

Чому давні греки називали театр "Школою для дорослих", а авторів трагедій – "вождями мудрості"? Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою?

Завдання 4.

З'ясуйте основні причини культурних досягнень давніх греків. Поясніть, чому ви вважаєте, що саме ці причини сприяли розквіту еллінської культури у V ст. до н.е.

Тема 7. Еллінізм*Завдання 1.*

Поміркуйте над проблемою: чому Олександр Македонському не вдалося завоювати весь світ? Якби мрія Македонського про завоювання світу здійснилась, які б це мало наслідки для світової історії? Свою відповідь поясніть.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що грецька культура мала великий вплив на сучасну європейську цивілізацію? Свою відповідь проілюструйте історичними фактами.

Тема 8. Давній Рим у VIII – I ст. до н.е.

Завдання 1.

Чим відрізняється республіканський устрій в Римі від демократичного устрою в Афінах? Як можна пояснити ці розбіжності?

Завдання 2.

Поміркуйте над становищем рабів у Римській державі: повстання під проводом Спартака було неминуче приречене на поразку чи могло б перемогти й змінити лад у Римській державі?

Тема 9. Падіння Республіки та Рання Імперія

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою: коли Рим був агресивнішою державою – в добу Республіки чи в добу Імперії? Свою відповідь поясніть.

Завдання 2.

Що мав на увазі римський оратор Цицерон, коли після вбивства Цезаря стверджував: "Тирана вбито, а тиранія жива"? Чи можна вважати його висловлювання правильним? Свою відповідь поясніть.

Завдання 3.

Поміркуйте над проблемою: чому спочатку римські імператори переслідували християн, а згодом самі прийняли християнство? Як це можна пояснити?

Тема 10. Пізня Римська імперія

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою: за яких умов імператору вдалося б уникнути падіння Римської імперії? Що йому треба було б зробити для цього? Можливо, падіння імперії було неминучим, незалежно від дій імператора? Свою відповідь поясніть.

Завдання 2.

Правильно чи помилково вважати, що "історія є вчителькою життя"? Свою відповідь проілюструйте історичними фактами.

Завдання 3.

Чим відрізняється культура Сходу від Культури Заходу? У чому полягають причини цих відмінностей? Поміркуйте над проблемою: до якої культури (*східної чи західної*) можна віднести українську? Відповідь поясніть на прикладах і фактах.

Тема 11. Давні слов'яни та їхні сусіди

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою: чому й досі остаточно не вирішено питання прабатьківщини слов'ян?

Завдання 2.

Спираючись на історичні факти поміркуйте: правильно чи помилково стверджувати, що господарство слов'ян удосконалювалось й піднялося на більш високий щабель?

Завдання 3.

Поміркуйте над проблемою: чи простежується причинний зв'язок між змінами у веденні господарства та змінами у суспільному житті? Що є причиною, а що є наслідком: зміни у господарстві є причиною змін у суспільному житті чи навпаки? Чи, можливо, вони не залежать одне від одного?

7.2. Історія України. 7 клас²

Тема 1. Виникнення та розвиток Київської Русі

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою взаємовідносин між слов'янами та Візантією, між Руссю та Візантією: чому ці відносини інколи були добросусідськими, а подекуди ворожими? Від чого це залежало? Як ці відносини впливали на міжнародне становище Київської Русі? Свою відповідь поясніть за допомогою історичних фактів.

Тема 2. Київська Русь наприкінці X – у першій половині XI ст.

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. Князя Ярослава прозвали в народі Мудрим. Але, на відміну від свого батька Володимира, він не став героєм билин та сказаній. Чому так сталося?

Завдання 2.

Поміркуйте над проблемою. До князювання Володимира Великого на Русі кількість християн поступово зростала, навіть князь Аскольд та княгиня Ольга були християнами. Але християнство стало державною релігією лише у 988 р. за Володимира Великого. Чому християнство не стало державною релігією раніше? Як можна пояснити цей факт?

Тема 3. Київська Русь у другій половині XI – першій половині XIII ст.

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. Політична роздробленість – це характерна ознака середньовічних держав Європи, а подолання роздробленості – це наступний етап в історії європейських держав. Вільгельм Завойовник, Володимир Мономах, Людовік IX Святий, Філіп IV Красивий та інші монархи – персонажі даного процесу.

---

² Проблемні задачі складено спільно з Інною Вікторівною Полтавською, вчителем історії єврейської гімназії "ОРТ-Алеф" м. Запоріжжя.

Запитання: Чи правильним буде стверджувати, що політична роздробленість є закономірним явищем для середньовічних європейських держав? Чим відрізнялась роздробленість Русі у другій половині XI – першій половині XIII ст. від подібної роздробленості у Франції?

Тема 4. Галицько-Волинська держава

Завдання 1.

Які історичні факти свідчать про те, що Галицько-Волинська держава була спадкоємницею Київської Русі? Чи правильно стверджувати, що Галицько-Волинська держава не була спадкоємницею Київської Русі?

Завдання 2.

Поміркуйте над проблемою: неодноразово землі Русі зазнавали вторгнень кочових племен хазарів, печенігів, половців та ін., але лише монголам вдалося встановити свою владу над руськими землями. Чому це стало можливим? Чи можна було уникнути завоювання Русі монголами?

Тема 5. Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина XIV – XV ст.)

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. У XIV – XV ст. південно-західні та західні землі Русі зазнають експансії з боку сусідніх держав: Великого князівства Литовського та королівства Польща. Відносини з цими державами у різні часи мали різний характер, у тому числі й добросусідський, союзницький. Використовуючи знання з "Всесвітньої історії" та матеріал теми 5 з "Історії України", поясніть, чому саме у цей період стала можливою ця експансія?

7.3. Всесвітня історія. 7 клас³

Тема 1. Народження середньовічного світу, особливості його розвитку

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою суспільного життя у середні віки. Середньовічне суспільство поділялось на три стани: духовенство, лицарство (або дворянство) та третій стан, до якого відносилась переважна більшість населення. Церква пояснювала цей порядок речей таким чином: "...Дім Божий поділяється на три частини: перші моляться, другі воюють, треті працюють. Для суміжних частин не приносить шкоди їх відокремленість: послуги, якими користується одна з них, утворюють умови для праці двох інших; в свою чергу, кожна частина проявляє турботу про спільне. Так цей потрібний союз зберігає єдність, завдяки чому панує законність, а люди живуть у мирі та злагоді" (єпископ Адальберон Ланський).

³ Проблемні задачі складено спільно з Інною Вікторівною Полтавською, вчителем історії єврейської гімназії "ОРТ-Алеф" м. Запоріжжя.

Запитання: Як ви оцінюєте висловлювання єпископа? У чому полягали причини такого упорядкування середньовічного суспільства?

Завдання 2.

Поміркуйте над проблемою часу в середні віки. Середньовічні годинники були дуже дивні на наш сучасний погляд. Вони не показували ані хвилини, ані секунди. Годинники були рідкістю, й більшості населення вони були зовсім непотрібні. Нам сучасним людям потрібно лічити хвилини, секунди, тисячні долі секунди.

Запитання: Хіба середньовічній людині не потрібно було відстежувати час? Використовуючи отриманні знання, висловіть власну думку щодо цього.

Тема 2. Релігійне та культурне життя середньовічної Європи

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. Середньовіччя іноді називали "темним царством". Використовуючи отриманні знання, висловіть власну думку щодо цього твердження.

Запитання: Середньовіччя Європи – це крок уперед в розвитку Людства, чи це – крок назад?

Завдання 2.

У середині XI століття християнська церква поділилася на католицьку та православну. Спираючись на отриманні знання, поміркуйте над проблемою: цей поділ був неминучим чи ні?

Тема 3. Європа, Візантія, Арабський світ

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою культурних взаємовпливів в Європі. Зокрема, у кордонах Франції знаходилися герцогство Нормандія та графство Бретань. Англійське слово "парламент" походить від французького дієслова "parler" (говорити).

Запитання: Які висновки можна зробити, спираючись на ці факти? Про які історичні процеси вони свідчать?

Завдання 2.

Поміркуйте над проблемою взаємовідносин двох культур: арабської та християнської. Арабський та Християнський світи у Середньовіччі співпрацювали, ворогували, збагачували культуру один одного.

Запитання: Які обставини визначали шляхи взаємодії цих культур? Від чого, на вашу думку, залежало по якій із цих "стежок" підуть суспільства та держави? Наведіть приклади різних арабсько-християнських відносин у цей період історії.

Тема 4. Слов'яни та їх сусіди

Завдання 1.

Чому китайські винаходи, а саме: компас, папір, фарфор, порох, арбалет з'явилися у Європі з запізненням на декілька століть? Чому так сталося? Свою відповідь поясніть.

Тема 5. Індія. Китай

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. Правильно чи помилково вважати, що скарбниця світової культури значно збідніла б, якби в ній був відсутній внесок Середньовічних Індії та Китаю?

7.4. Історія України. 8 клас⁴

Тема 1. Українські землі в XVI ст.

Завдання 1.

Які наслідки для України мала Люблінська унія 1569 р.: 1) внаслідок Люблінської унії Україна залучилася до європейської цивілізації та удосконалила виробництво; 2) внаслідок Люблінської унії в Україні виникло соціальне та релігійне напруження? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що Польща була своєрідним вікном у Європу для України?

Завдання 3.

Правильно чи помилково стверджувати, що Реформація в Україні була виключно явищем культурного життя? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Існує точка зору, що в Запорозькій Січі була не демократія, а охлократія (влада натовпу), яка перешкоджала утвердженню ідеї державності. Чи погоджуєтесь ви з такою думкою? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 2. Українські землі у першій половині XVII ст.

Завдання 1.

Українські землі першої половини XVII ст. вважали периферійним регіоном Європи в економічному та політичному сенсі. Наскільки виправдана така думка? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що національно-визвольний рух українського народу був складовою загальної боротьби проти Контрреформації? Свою відповідь обґрунтуйте.

---

⁴ Проблемні задачі складено спільно з Антоніною Дмитрівною Хіневою, методистом інформаційно-аналітичного методичного центру управління освіти і науки департаменту освіти і науки, молоді та спорту Запорізької міської ради.

Завдання 3.

Першу половину XVII ст. вважають добою розквіту українського Ренесансу. Проаналізуйте розвиток культури цього періоду та визначте підстави для такої характеристики.

Тема 3. Початок національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Відродження української держави

Завдання 1.

Історики по-різному оцінюють Українсько-московський договір 1654 р.:

- 1) Українсько-московський договір 1654 р. – це особиста унія гетьмана і царя;
- 2) Українсько-московський договір 1654 р. – це військово-політичний союз, що приєднав українські землі до Московської держави. Яку оцінку поділяєте ви і чому?

Завдання 2.

Поміркуйте над характером зовнішньої політики Гетьманщини 1654-1657 рр. Англійська газета так оцінила зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького: "Гетьман робить усе від нього залежне, щоб звільнитися від своїх обіцянок московітам". *Запитання:* Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою? Який характер мала зовнішня політика Гетьманщини у 1654-1657 рр.? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 4. Українські землі в 60-80-ті роки XVII ст.

Завдання 1.

Складіть ланцюжок подій, що відображають причинно-наслідковий зв'язок між двома історичними процесами: 1) Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.; 2) Руїна. Поясніть, чому українцям не вдалося досягти згоди. Як можна було б уникнути Руїни? Чи було це можливим в тих історичних умовах?

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що в ході Національно-визвольної війни зародилася ідея української державності? Які історичні факти свідчать на користь цієї точки зору, а які – їй суперечать?

Завдання 3.

Поміркуйте над діяльністю гетьманів у 60-80-ті роки XVII ст. Чому національно-визвольні змагання українців зазнали поразки? За яких умов вони могли б увінчалися успіхом?

Тема 5. Українські землі наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст.

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. На початку гетьманування Іван Мазепа вважав, що він може розбудувати Україну тільки у спілці з Москвою. Але згодом вирішив остаточно розірвати зв'язки з Московською державою. Як ви гадаєте, чому так кардинально змінилися погляди гетьмана?

Завдання 2.

Поміркуйте над проблемою. Під час Північної війни Україна опинилась перед складним вибором: 1) залишитися у спілці з Москвою; 2) укласти союз зі Швецією. Який із цих варіантів найбільше відповідав інтересам України й чому? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 6. Українські землі в другій половині XVIII ст.*Завдання 1.*

Чи була ліквідація Гетьманщини та Запорозької Січі закономірним явищем? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Поміркуйте над проблемою: "гайдамаки" та "опришки" – це соціальні розбійники чи народні месники? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Поміркуйте над проблемою. Друга половина XVIII ст. – це період значних змін в Україні: приєднані нові території; ліквідовані Гетьманщина та Запорозька Січ; розгорнулась національно-визвольна боротьба на правобережних та західноукраїнських землях та ін. *Запитання:* Які наслідки для України мали ці зміни – позитивні чи негативні? Україна була творцем цих обставин, чи їхньою жертвою? Чому?

7.5. Всесвітня історія. 8 клас⁵**Тема 1. Великі географічні відкриття: зустріч цивілізацій***Завдання 1.*

Правильно чи помилково вважати, що відкриття Нового Світу – це подія світового значення? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Подорожі Христофора Колумба привели до встановлення постійних економічних, політичних та культурних зв'язків між Європою та Америкою. Яку оцінку можна дати наслідкам цих взаємин: позитивну чи негативну? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 2. Людина ранньої Нової доби*Завдання 1.*

Чому кінець XV – перша половина XVII ст. отримали назву ранньої Нової доби? Що нового з'явилося в житті людей? Свою відповідь обґрунтуйте.

---

⁵ Проблемні задачі складено спільно з Антоніною Дмитрівною Хіневою, методистом інформаційно-аналітичного методичного центру управління освіти і науки департаменту освіти і науки, молоді та спорту Запорізької міської ради.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що Великі географічні відкриття сприяли зародженню нових суспільно-економічних відносин (капіталізму)? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 3. Реформація і Контрреформація*Завдання 1.*

Поміркуйте над проблемою. Правильно чи помилково стверджувати, що Реформація докорінно змінила Європу? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Чому діяльність ордену єзуїтів вважають найбільш послідовним втіленням Контрреформації? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Існує думка, що зародження нових суспільно-економічних відносин (капіталізму) породило Реформацію, яка утвердила буржуазний (капіталістичний) світогляд. Поміркуйте над проблемою: що є причиною, а що є наслідком? Зародження капіталізму спричинило Реформацію чи Реформація спричинила виникнення капіталізму? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 4. Західноєвропейські держави в XVI – першій половині XVII ст.*Завдання 1.*

Яке твердження, на вашу думку, відповідає дійсності: 1) встановлення абсолютних монархій у західноєвропейських державах в XVI – першій половині XVII ст. є наслідком Реформації; 2) встановлення абсолютних монархій у західноєвропейських державах в XVI – першій половині XVII ст. є наслідком соціально-економічного розвитку західноєвропейських держав. Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково вважати, що події в Нідерландах у другій половині XVI ст. – це перша європейська буржуазна революція, яка перетворила цю країну на "школу капіталізму". Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Правильно чи помилково вважати події в Нідерландах у другій половині XVI ст. релігійною війною? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Поміркуйте над проблемою: яку роль в історії країн Західної Європи відіграла Тридцятилітня війна?

Завдання 5.

З'ясуйте, які особливості мала Реформація в Англії XVI – першої половини XVII ст.? Як їх можна пояснити?

Тема 5. Культура Західної Європи XVI – першої половини XVII ст.

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. Що нового з'явилося в культурі Європи в XVI – першій половині XVII ст. у порівнянні із середньовіччям? Чому цей період називають Відродженням? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково вважати, що північний Ренесанс є відображенням буремних подій, які мали місце в Європі XVI ст.? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Правильно чи помилково вважати, що у творчості митців Відродження відображене найважливіше надбання нової доби, а саме: ідея гуманізму? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 6. Польська держава і московське царство

Завдання 1.

Існує думка, що Польща була аграрно-сировинною базою для мануфактурного виробництва країн Західної Європи. Доведіть або спростуйте це твердження.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що Московське царство у своєму розвитку йшло слідом за західноєвропейськими країнами? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 7. Криза старого порядку. Початок модернізації

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. Чому старий порядок зазнав кризи й чому розпочалася модернізація? Чи справедливим є твердження, що модернізація Європи почалася з Англії? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Поміркуйте над проблемою. Під революцією розуміють докорінний переворот у житті суспільства, зміну його соціально-економічної структури. Події в Англії другої половини XVII ст. називають революцією. *Запитання:* Що змінилося в житті англійців у другій половині XVII ст.? Ці зміни були на ліпше чи на гірше? Як вплинула англійська революція на інші європейські країни? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Французькому королю Людовику XIV приписують висловлювання: "Держава – це я". Про що свідчать ці слова короля? Свою думку обґрунтуйте.

Тема 8. Доба Просвітництва

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. XVIII ст. увійшло в історію як Доба Просвітництва. Чому цей період вважають Просвітництвом? Хто кого "просвітлював"? У чому полягали характерні риси Просвітництва?

Завдання 2.

Як можна пояснити підсилення впливу Пруссії на німецькі та європейські країни? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Правильно чи помилково стверджувати, що "освічений абсолютизм" сприяв розвитку капіталістичних відносин? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Правильно чи помилково стверджувати, що війна за незалежність англійських колоній в Північній Америці є революцією? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 9. Східний світ

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. У часи Середньовіччя країни Сходу за темпами свого розвитку випереджали країни Заходу. У XVI – XVII ст. ситуація докорінно змінилася. Як ви гадаєте, чому країни Сходу та Заходу помінялися місцями? Що дозволило країнам Заходу випередити у своєму розвитку країни Сходу? Свою відповідь обґрунтуйте.

7.6. Історія України. 9 клас

Тема 1. Українські землі у складі Російської та Австрійської імперій наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Завдання 1.

Чому першу третину XIX ст. вважають початком національного відродження України? Які факти свідчать на користь цієї точки зору? Чи є факти, що їй суперечать?

Завдання 2.

Які наслідки для українців мала інтеграція України до складу Російської імперії: позитивні чи негативні? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Правильно чи помилково стверджувати, що умови життя українців в Австрійській імперії були ліпшими, ніж в Російській? Свою відповідь обґрунтуйте, спираючись на історичні факти.

Завдання 4.

Правильно чи помилково стверджувати, що Україна не проводила самостійну зовнішню політику? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 5.

У чому полягають сильні та слабкі сторони суспільно-політичного руху в Наддніпрянській Україні? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 6.

Які відмінності мало національне відродження в західноукраїнських землях у порівнянні із Наддніпрянською Україною? Як їх можна пояснити? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 7.

Якими причинами можна пояснити наявність в Україні російської та польської течій у суспільно-політичному русі? Чи правильним буде стверджувати, що вони користувалися масовою підтримкою українського населення? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 2. Соціально-економічне життя народу та український національний рух у першій половині XIX ст.

Завдання 1.

Чи правильно стверджувати, що розгортання українського національного руху було закономірним (неминучим) явищем? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Чи правильно стверджувати, що кризи у сільському господарстві можна було б уникнути, якби поміщики й уряд наважились відмовитися від кріпосного права? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Як вплинуло зародження ринкових відносин на економіку України? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Чи правильно вважати, що торгівля між Україною та імперіями мала колоніальний характер? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 5.

Наскільки справедливо стверджувати, що народні виступи проти свавілля поміщиків були даремними й не мали жодних позитивних наслідків? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 6.

Правильно чи помилково вважати Кирило-Мефодіївське товариство політичною партією? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 7.

Яке із тверджень вам видається правильним: 1) революція 1848-1849 рр. принесла свободу українцям Західної України; 2) революція 1848-1849 рр. спровокувала конфлікт між поляками та українцями в Західній Україні. Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 8.

Правильно чи помилково стверджувати, що Західна Україна повністю втратила всі здобутки революції 1848-1849 рр.? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 3. Духовне життя в українських землях наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.

Завдання 1.

Правильно чи помилково стверджувати, що в цей період відбувається становлення української нації? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що освіта у першій половині XIX ст. зробила крок уперед порівняно з XVII – XVIII ст.ст.? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Які явища в українському мистецтві першої половини XIX ст. можна вважати такими, що істотно вплинули на формування національної самосвідомості? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Наскільки правильно стверджувати, що індустріальна епоха докорінно змінила побутову культуру українців? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 4. Наш край наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Завдання 1.

Що вирізняло ваш край з-поміж інших регіонів України? Чим це було зумовлено? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 5. Модернізація українського суспільства в середині – у другій половині XIX ст.

Завдання 1.

Правильно чи помилково стверджувати, що на кінець XIX ст. Україна перетворилася на індустріальне суспільство? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Яке із тверджень відповідає дійсності: 1) аграрна реформа 1848 р. вивільнила західноукраїнських селян від рабської залежності; 2) аграрна реформа 1848 р. породила ще більшу залежність селян від колишніх поміщиків. Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Яке із тверджень є правильним: 1) модернізація українського суспільства відбулася б й без селянської реформи; 2) модернізація українського суспільства не змогла б відбутися без селянської реформи? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Яке із тверджень правильно характеризує промисловий розвиток України цього періоду: 1) економіка визначає політику; 2) політика визначає економіку? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 5.

Правильно чи помилково стверджувати, що зміни в соціальній структурі населення свідчать про остаточне утвердження капіталістичного способу виробництва? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 6.

Правильно чи помилково стверджувати, що реформи адміністративно-політичного управління суттєво покращили умови життя українців? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 6. Суспільно-політичний рух в Україні у другій половині XIX ст.

Завдання 1.

Правильно чи помилково вважати, що перехід від культурницької роботи до політичної боротьби був закономірним для українського суспільно-політичного руху? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Чому події визвольного руху наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. історики вважають новим етапом? Чим відрізнявся визвольний рух цього періоду від попереднього? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Чому рух народовців витіснив "москвофільство" у суспільно-політичному русі в західноукраїнських землях?

Завдання 4.

Наскільки правомірно стверджувати, що в 70-90-ті рр. XIX ст. український національно-визвольний рух вступив у політичну фазу свого розвитку? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 5.

Що було спільного та відмінного у національно-визвольному русі Західної України та Наддніпрянської? Як можна пояснити ці розбіжності? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 7. Духовне життя України у другій половині XIX ст.

Завдання 1.

Чи правильно стверджувати, що найважливішим духовним досягненням України у другій половині XIX ст. було становлення української нації? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що стан освіти в другій половині XIX ст. значно покращився порівняно з початком XIX ст. і суттєво вплинув на розгортання національно-визвольного руху? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Наскільки правомірно стверджувати, що розвиток української культури у другій половині XIX ст. сприяв піднесенню національної самосвідомості українців? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Яку роль відіграли меценати у розвитку української культури? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 5.

Чи були українці на кінець XIX ст. нацією? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 8. Наш край у другій половині XIX ст.

Завдання 1.

Які особливості розвитку вашого краю у другій половині XIX ст. можна виділити? Чим вони були зумовлені? Свою відповідь обґрунтуйте.

7.7. Всесвітня історія. 9 клас

Вступ

Завдання 1.

Поміркуйте над проблемою. Період кінця XVIII – XIX ст.ст. характеризується значними змінами у житті людей: відбувається технічний прогрес; утверджуються демократичні форми правління; покращується побут людей та змінюється світосприйняття.

Запитання: Чому відбулися зміни? Що саме спричинило зрушення в житті людей?

Тема 1. Велика французька революція кінця XVIII ст. Європа у період наполеонівських війн

Завдання 1.

Чому події у Франції кінця XVIII ст. називають Великою революцією? Можливо це була "маленька революція"? Що мають на увазі під висловом "Велика революція"? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Що принесли наполеонівські війни європейським народам: страждання чи свободу? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Правильно чи помилково стверджувати, що кодекси Наполеона утвердили нові (капіталістичні) відносини в Європі? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 2. Європа в добу революцій 1848-1849 рр.

Завдання 1.

Чому в Європі виникли суспільно-політичні рухи й революції 1848-1849 рр.? Які наслідки ці події мали для європейців: позитивні чи негативні? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що революції 1848–1849 рр. сприяли переходу до конституційних норм у суспільному житті? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 3. Європа й Америка у добу об'єднання й модернізації суспільства

Завдання 1.

Правильно чи помилково стверджувати, що в цей час європейські народи перетворюються на нації? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Чому другу половину XIX ст. називають добою модернізації? Наскільки це правомірно стосовно Європи та Америки? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Чому Вікторіанську Британію називали "майстернею світу"? Що сприяло перетворенню Британії на "майстерню світу"?

Завдання 4.

Правильно чи помилково вважати, що громадянська війна в США сприяла розвитку капіталістичних відносин? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 4. Утвердження індустріального суспільства у провідних державах світу

Завдання 1.

Які факти свідчать про те, що у провідних країнах світу утверджується індустріальне суспільство?

Завдання 2.

Чому відбувся перехід від капіталізму вільної конкуренції до монополістичного капіталізму?

Завдання 3.

З яким твердженням ви погоджуєтесь: 1) монополізація економіки забезпечила стабільність розвитку промисловості; 2) монополізація економіки сприяла дестабілізації промисловості, уповільнюючи її розвиток? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Правильно чи помилково вважати, що в цей період відбувається перехід від абсолютизму до демократичних форм правління? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 5.

Як можна пояснити той факт, що модернізація розпочалася в Росії та Японії із запізненням порівняно із західноєвропейськими країнами?

Тема 5. Завершення формування світових колоніальних імперій. Міжнародні відносини в останній третині XIX ст.

Завдання 1.

Завдяки чому стали можливими територіальний поділ світу та утворення колоніальних імперій? Яка небезпека одразу ж виникла із поділом світу? Чи можливо було уникнути цих явищ в тих історичних умовах? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Які наслідки мало колоніальне панування для залежних країн: позитивні чи негативні? А як можна оцінити наслідки колоніального панування для самих метрополій? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Яку роль відіграв робітничий рух в історії: негативне явище, яке призводить до соціальних потрясінь, нестабільності й революцій з мільйонними жертвами; чи робітничий рух – це позитивне явище, яке призводить до встановлення стабільного суспільства, в якому враховуються інтереси як підприємців, так і робітників?

Тема 6. Культура народів світу наприкінці XVIII – у XIX ст.*Завдання 1.*

Як вплинула модернізація на розвиток культури народів світу? Який характер мав цей вплив: позитивний чи негативний? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково стверджувати, що без підвищення рівня освіченості населення ані модернізація, ані індустріальне суспільство не відбулися б? Свою відповідь обґрунтуйте.

7.8. Історія України. 10 клас**Тема 1. Україна на початку XX ст.***Завдання 1.*

Визначте роль, яку відіграли процеси монополізації в розвитку економіки України: 1) "Монополізація забезпечила стабільність розвитку промисловості"; 2) "Монополізація сприяла дестабілізації промисловості, уповільнюючи її розвиток". Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Спираючись на аналіз, порівняння та узагальнення, поміркуйте над проблемою: чому прихильників ідеї самостійності серед політичних діячів Західної України було значно більше, ніж серед політичних діячів підросійської України?

Тема 2. Україна в роки Першої світової війни. Початок Української революції*Завдання 1.*

Використовуючи аналіз, порівняння та узагальнення, з'ясуйте, які зміни відбулися у суспільно-економічному житті у ході Першої світової війни. Яку оцінку можна дати цим змінам? Свою відповідь обґрунтуйте, спираючись на правила переконливої аргументації та оцінки історичних явищ.

Завдання 2.

Доведіть або спростуйте тезу, що події 1917–1919 рр. в Україні є дійсно Українською революцією.

Тема 3. Український державотворчий процес (1917–1921 рр.)*Завдання 1.*

Яке із тверджень, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності: 1) "Українська національна революція початку ХХ ст. зазнала поразки із-за внутрішніх чинників (помилкова політика українських урядів 1917–1919 рр. та ін.)"; 2) "Українська національна революція початку ХХ ст. зазнала поразки із-за зовнішніх чинників (вороже оточення та ін.)"? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Використовуючи правила ретроальтернативістики, побудуйте альтернативні сценарії розгортання подій за часів Центральної Ради, зокрема, з'ясуйте, за яких умов Центральній Раді вдалося б утримати владу.

Завдання 3.

Яка оцінка Гетьманату П. Скоропадського, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності: 1) "Гетьманат П. Скоропадського – це витвір найконструктивніших верств українського суспільства, справжнє творення української державності"; 2) "Гетьманат П. Скоропадського – переворот, здійснений німцями, "реставрована монархія", диктатура русофільського забарвлення". Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 4.

Використовуючи принципи та методи історичного пізнання, поміркуйте над запитанням: "Чи правомірно вважати Директорію УНР спадкоємицею Центральної Ради?" Свою відповідь обґрунтуйте відповідно до правил переконливої аргументації та оцінки історичних явищ.

Завдання 5.

Поміркуйте над запитанням: "Чи можна віднести махновщину до національного руху?" Свою відповідь обґрунтуйте відповідно до правил аргументації та доказу.

Тема 4. Культура і духовне життя в Україні (1917–1921 рр.)*Завдання 1.*

Використовуючи порівняльно-історичний метод, розв'яжіть проблему: який з урядів України в період 1917-1921 рр. зробив найбільше для розвитку культури та духовного життя України? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 5. Українська СРР в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.)*Завдання 1.*

Одні історики вважають політику "воєнного комунізму" тимчасовою політикою більшовиків, викликаною виключно труднощами воєнного часу; інші – вбачають у ній насамперед форсовану реалізацію більшовицької

тоталітарної моделі устрою суспільства. Яка оцінка, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Здійснивши аналіз перебігу історичних подій, з'ясуйте: згортання непу – це сталінська примха чи закономірне явище в умовах розбудови соціалізму? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 6. Україна в 1929–1938 рр.

Завдання 1.

Чим можна пояснити той факт, що під час світової економічної кризи в радянській Україні були наявні ознаки економічного зростання?

Завдання 2.

Доведіть, що голодомор 1932–1933 рр. є геноцидом Українського народу. Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 3.

Яке із тверджень, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності: 1) форсовану індустріалізацію можливо було здійснити у рамках непу і без суцільної колективізації; 2) форсовану індустріалізацію неможливо було здійснити у рамках непу, а лише шляхом проведення суцільної колективізації. Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 7. Західноукраїнські землі в 1921–1939 рр.

Завдання 1.

Складіть порівняльну таблицю життя українців у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини за сферами життя: політика, економіка, соціальна сфера та культура. На основі аналізу таблиці зробіть висновки про те, у складі якої держави українці знаходились у більш сприятливому становищі.

7.9. Всесвітня історія. 10 клас

Тема 1. Передумови виникнення Першої світової війни. Війна та її наслідки

Завдання 1.

Яка оцінка Першій світовій війні, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності: 1) "Перша світова війна – негативна подія, оскільки принесла багато страждань народам Європи"; 2) "Перша світова війна – позитивна подія, оскільки принесла свободу народам Європи". Свою відповідь обґрунтуйте, спираючись на правила переконливої аргументації, закони логіки та докази.

Тема 2. Повоєнне облаштування світу. Версальсько-Вашингтонська система договорів

Завдання 1.

Використовуючи аналіз, порівняння та доведення, визначте свою позицію щодо тверджень: 1) "Версальсько-Вашингтонська система мирних договорів

ліквідувала усі суперечності у післявоєнному світі"; 2) "Версальсько-Вашингтонська система мирних договорів заклала фундамент для розв'язання Другої світової війни". Свою відповідь обґрунтуйте, спираючись на правила переконливої аргументації, закони логіки, докази та методи історичного пізнання.

Тема 3. Провідні держави світу в 20–30-х рр.

Завдання 1.

Яке твердження, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності: 1) "Велика депресія" (1929–1933) відіграла негативну роль, зруйнувавши економічні системи країн світу"; 2) "Велика депресія" (1929–1933) відіграла позитивну роль у розвитку економічних систем країн світу, посприявши запровадженню механізмів запобігання подібним кризам у майбутньому". Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Здійснивши аналіз, порівняння та узагальнення, з'ясуйте, чому одним країнам (наприклад, США, Великобританія та Франція) вдалося вийти з "Великої депресії", зберігши демократичні режими, в той час як інші країни (наприклад, Німеччина та Іспанія) з кризи вийшли шляхом утвердження тоталітарних та диктаторських режимів?

Завдання 3.

Визначте, що є причиною, а що є наслідком: 1) ідеологічні лідери, їхній авторитет і впливовість формують соціальну базу суспільно-політичних рухів; 2) настрої та очікування певних соціальних верств породжують виникнення тих чи інших ідеологічних систем та суспільно-політичних рухів.

Тема 4. Росія – СРСР у 1917–1939 рр.

Завдання 1.

Радянські історики стверджували, що "жовтнева революція 1917 р. у Росії започаткувала нову добу в історії людства". Правильно чи помилково так вважати? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 5. Країни Центральної та Східної Європи в умовах 1920-х – 1930-х рр.

Завдання 1.

Поміркуйте над таким запитанням: "Чому після невеличкого періоду демократизації після Першої світової війни майже в усіх країнах Центральної та Східної Європи установились авторитарні та тоталітарні режими?"

Тема 6. Країни Сходу та Латинської Америки

Завдання 1.

Використовуючи порівняльно-історичний метод, з'ясуйте, чим були зумовлені поразки або успіхи та особливості національно-визвольних рухів у країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Тема 7. Міжнародні відносини 1930-х рр. Назрівання Другої світової війни

Завдання 1.

Використовуючи принципи та методи історичного пізнання, поміркуйте над запитанням: "Чому Ліга Націй не змогла запобігти насуванню Другої світової війни?" Висновки обґрунтуйте, спираючись на правила переконливої аргументації та доказу.

Тема 8. Розвиток культури у перші десятиліття ХХ ст.

Завдання 1.

Використовуючи методи історичного пізнання та правила оцінки, поміркуйте над запитанням: "Який вплив здійснив технічний прогрес на політичне, економічне і соціальне життя людства?" Висновки обґрунтуйте.

Завдання 2.

Використовуючи принципи та методи історичного пізнання, поміркуйте над запитаннями: "Що уможливило появу масової культури? Які позитивні та негативні наслідки мало виникнення масової культури?" Висновки обґрунтуйте, спираючись на правила переконливої аргументації та оцінки історичних явищ.

7.10. Історія України. 11 клас

Тема 1. Україна в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.)

Завдання 1.

Чи погоджуєтесь ви із твердженням, що трагедія українського народу в роки Другої світової війни полягала у поділі між двома ворогуючими арміями: Червоною Армією та Українською повстанською армією? Чому це відбулося? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 2. Україна в перші повоєнні роки (1945 – початок 50-х рр.)

Завдання 1.

У чому полягають сильні та слабкі сторони політики післявоєнного відновлення України (1945 – початок 1953 р.). Чи можливо було досягти кращих результатів? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Правильно чи помилково вважати голод 1946-1947 рр. геноцидом українського народу? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 3. Україна в умовах політичної та економічної лібералізації суспільства (1953–1964 рр.)

Завдання 1.

Яка теза, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності: 1) "Хрущовська відлига" оптимізувала життя в Україні в усіх сферах – в економіці, в політиці, в соціальній сфері, в культурі; 2) "Хрущовська відлига" внесла хаос,

дезорганізацію та дестабілізацію в українське суспільство та негативно відбилася на економіці, політиці, соціальній сфері та культурі. Свою відповідь обґрунтуйте історичними фактами.

Тема 4. Україна у період загострення кризи радянської системи (середина 60-х – початок 80-х рр.)

Завдання 1.

Існують різні оцінки стану України в 60-х – 80-х роках ХХ ст. Керівництво радянської України вважало, що досягнуто високого життєвого рівня населення. Сучасні українські історики вважають, що цей період можна назвати "системною кризою". Спираючись на методи історичного пізнання, проаналізуйте стан українського суспільства (політика, економіка, соціальна сфера та культура) і дайте власну оцінку процесам того часу. Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 5. Розпад Радянського Союзу й проголошення незалежності України (1985–1991 рр.)

Завдання 1.

Чим можна пояснити той факт, що на референдумі 17 березня 1991 р. 70,5 % українців висловились за збереження СРСР, а на референдумі 1 грудня 1991 р. 90,32 % українців висловились за незалежність України? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

В 1991 р. в Україні діяльність комуністичної партії була заборонена, так само вчинили інші новостворені незалежні держави. Деякі представники громадськості вважали, що комуністична ідеологія повинна бути заборонена так само, як і фашистська. Які підстави мали громадські діячі вважати комуністів настільки небезпечними? Чи погоджуєтесь ви з їхніми вимогами? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 6. Україна в умовах незалежності

Завдання 1.

Україна, Польща, Литва, Латвія та Естонія майже одночасно стали на шлях розбудови власної держави та реформування економічної системи. Але сьогодні Україна значно відстає від цих країн за темпами економічного та соціального розвитку. У чому полягають причини відставання України? Що необхідно зробити для прискорення розвитку України?

7.11. Всесвітня історія. 11 клас

Тема 1. Друга світова війна. Світ після Другої світової війни

Завдання 1.

Використовуючи правила ретроальтернативістики, поміркуйте, як розгорталася б подія Другої світової війни, якби Гітлеру не вдалося укласти пакт Молотова-Ріббентропа?

Завдання 2.

Використовуючи доведення та переконливу аргументацію, дайте відповідь на запитання: "Правильно чи помилково вважати, що Друга світова війна докорінно змінила співвідношення сил у світі та знесла тоталітарні режими в Європі?" Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 2. США та Канада у 1945 – на початку ХХІ ст.

Завдання 1.

Правильно чи помилково вважати, що США у 90-х роках ХХ ст. вступили у третю стадію розвитку цивілізації – інформаційну, тим самим перетворившись на інформаційне суспільство? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Спираючись на принципи та методи історичного пізнання, визначте об'єктивні та суб'єктивні (штучно створені) причини підйому сепаратизму у Канаді.

Тема 3. Країни Західної Європи (1945 – поч. ХХІ ст.)

Завдання 1.

Яка оцінка "Плану Маршалла" (план відбудови післявоєнної Європи за допомогою асигнувань і позик США) найбільше відповідає дійсності: 1) "План Маршалла" був абсолютно збитковий проект для США, оскільки уряд майже безоплатно надав допомогу близько 17 млрд. доларів"; 2) "План Маршалла" був економічно виправданим проектом, оскільки США перетворили Європу у вигідного торговельного партнера". Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Використовуючи правила ретроальтернативістики, поміркуйте, як би могли розгортатися історичні події, якби США не здійснили план Маршалла.

Тема 4. СРСР. Нові незалежні держави

Завдання 1.

Яка оцінка розпаду СРСР найбільше відповідає дійсності: 1) розпад СРСР – це закономірна подія, оскільки імперії рано чи пізно розпадаються; 2) розпад СРСР – це випадкова подія, що сталася внаслідок непомірних амбіцій політичних лідерів радянських республік. Свою відповідь обґрунтуйте відповідно до правил переконливої аргументації та доведення.

Завдання 2.

Використовуючи системно-структурний метод, поміркуйте над проблемою: реформи М. Горбачова мали на меті зміцнити СРСР, а в реальності призвели до цілковито протилежного результату. Чому сталося не так, як гадалося? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 5. Країни Центральної та Східної Європи (1945 – поч. ХХІ ст.)

Завдання 1.

Наприкінці ХХ ст. змагання між "соціалістичним табором" та "капіталістичним світом" завершилося поразкою комуністичних режимів. Аргументовано поясніть, чому відбулася поразка "соціалістичного табору", та що дозволило перемогти "капіталістичному світові"?

Завдання 2.

Революції 1989 р. у країнах Східної Європи відрізнялися своїм перебігом. Проаналізувавши історичні події, поясніть, чим були зумовлені ці розбіжності.

Тема 6. Розвиток провідних країн Азії, Африки та Латинської Америки в др. пол. ХХ – на поч. ХХІ ст.

Завдання 1.

Більшість країн Азії, Африки та Латинської Америки відносять до країн "третього світу", тобто таких, що розвиваються і подекуди залишилися традиційними суспільствами. Проте деякі країни цих континентів у ХХ ст. здійснили економічний та культурний ривок й суттєво покращили життєвий рівень населення. Поясніть, чому деяким країнам удалося досягти значних успіхів у своєму розвитку, а іншим – ні? Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Дві найпотужніші соціалістичні країни – СРСР і Китай – наприкінці ХХ ст. стали на шлях реформування. Реформи в СРСР призвели до економічної та політичної кризи і врешті-решт до розвалу країни. Реформи у Китаї мали наслідком зростання економічного потенціалу та стрімкий розвиток країни. Чому китайським комуністам удалося втримати владу та забезпечити економічне зростання, а комуністам СРСР – ні? Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 7. Міжнародні відносини у другій пол. ХХ ст. – на поч. ХХІ ст.

Завдання 1.

Яка оцінка євроінтеграційних процесів, на вашу думку, найбільше відповідає дійсності: 1) "Розширення ЄС – це засіб підвищення стандартів життя в усіх європейських країнах"; 2) "Розширення ЄС – це загроза зниженню стандартів життя у західноєвропейських країнах". Свою відповідь обґрунтуйте.

Тема 8. Розвиток культури (1945 – поч. ХХІ ст.)

Завдання 1.

Використавши системно-структурний метод, з'ясуйте: у чому полягають сильні та слабкі сторони глобалізації? Спираючись на наявні тенденції, змодельуйте віддалені наслідки процесу глобалізації на найближчі 30–50 років.

Тема 9. Світ на початку ХХІ тисячоліття

Завдання 1.

Яка оцінка НТР, на вашу думку, найбільше відповідає справжньому стану речей: 1) "НТР – універсальний засіб, що дозволяє вилікувати соціальні хвороби людства"; 2) "НТР – шлях до самовинищення людиною самої себе". Свою відповідь обґрунтуйте.

Завдання 2.

Яке із тверджень, на вашу думку, є більш доцільним: 1) "Гуманізм та співпраця – шлях до подолання глобальних проблем людства"; 2) "Домінування та диктат – шлях до подолання глобальних проблем людства". Свою відповідь обґрунтуйте.

8. Післямова

Методика розвитку критичного мислення школярів представлена у дидактичних посібниках для учнів [17-23] та методичних рекомендаціях для вчителів (с. 5-26). На підставі структурно-елементної і генетичної моделей критичного мислення у посібниках розкриваються змістовно-технологічні характеристики методики, тобто міститься відповідь на запитання: чого навчати? На підставі функціональної та технологічної моделей критичного мислення в методичних рекомендаціях для вчителів представлені процедурно-технологічні характеристики методики. Отже, в методичних рекомендаціях міститься відповідь на запитання: навіщо та як навчати?

Положення методики розвитку критичного мислення старшокласників:

- Основною структурною одиницею навчання виступає тема програми, а не теми окремих уроків.
- Вивчення кожної нової теми починається зі стадії "виклику" (мотивації), яка передбачає формулювання проблемної задачі теми.
- Вивчення теми протягом кількох уроків підпорядковується магістральній меті, тобто проблемним завданням.
- При вивченні теми вчитель використовує різні методичні прийоми навчання: дискусії, ділові ігри, імітаційні ігри тощо. Результати роботи оформлюються за допомогою різних допоміжних засобів (графічні організатори інформації, виписки, порівняльні таблиці, таблиці "Плюс-мінус-цікаво" тощо).
- Тематичне оцінювання здійснюється шляхом обов'язкового написання есе-відповіді на проблемну задачу теми. Есе оцінюється відповідно до

державних критеріїв з урахуванням уміння використовувати правила критичного мислення.

- Мотивування оцінок за есе неодмінно супроводжується аналізом виконаної роботи: які були допущені помилки, які правила логіки та принципи історичного пізнання були проігноровані тощо. Аналіз завершується порадами на перспективу: що слід враховувати у майбутньому, які підходи використовувати у розв'язанні наступних задач. Аналіз помилок виконується у доброзичливій формі, не обов'язково персонально. У виборі форми підведення підсумків вчитель керується педагогічною доцільністю, враховуючи індивідуальні особливості та характеристики класу як соціальної групи.

Компонентами методики виступають цільовий, змістовний, організаційний та результативний. Цільовий компонент полягає в опануванні загальнометодологічних принципів, стратегій та процедур критичного мислення. Змістовний компонент – система проблемних задач. Організаційний компонент – взаємодія учителів та учнів, що відбито у методичних рекомендаціях для вчителів. Результативний компонент характеризує досягнуті зрушення у відповідності до поставленої мети.

Розроблена методика розвитку критичного мислення включає: 1) визначення мети діяльності, спрямованої на опанування навичками критичного мислення; 2) створення атмосфери співробітництва на кожному з етапів діяльності, забезпечення діалогу; 3) представлення змісту програмового матеріалу у вигляді системи проблемних задач; 4) визначення методів та методичних прийомів щодо навчання правил критичного мислення та розв'язування проблемних задач; 5) організацію навчання шляхом індивідуальних, групових та фронтальних форм роботи; 6) використання посібників, пам'яток, задач як засобів навчання; 7) поєднання методів усного та письмового контролю та самоконтролю; 8) розробку критеріїв оцінювання рівня розвитку критичного мислення старшокласників. Згідно з нашою методикою вивчення теми програми відбувається у три стадії: 1) стадія виклику; 2) стадія осмислення; 3) стадія рефлексії.

Навчання правил критичного мислення відбувається у три етапи: 1) ознайомлення з певною інформацією (декларативне знання); 2) процедуралізація – перехід від декларативного знання до застосування процедурного знання, тобто перетворення знань у правила дій; 3) повне засвоєння комплексу правил та безпомилкове їх застосування.

В основі методики – впровадження у навчальний процес дослідницьких завдань та створення відповідних педагогічних умов, які сприяють розвитку критичного мислення. Було виділено чотири види проблемних задач: 1) обґрунтоване висунення розв'язків проблем, що вирішували відомі історичні особи; 2) встановлення ступеня обґрунтованості різних історіографічних оцінок; 3) ретроальтернативістика (розгляд альтернативних версій в історії); 4) визначення та переформулювання проблем минулого.

Таким чином, методика розвитку критичного мислення спирається на теорію [25] і забезпечує поступове засвоєння правил критичного мислення шляхом систематичного тренування у розв'язуванні задач на критичний аналіз суспільствознавчого матеріалу за допомогою проблемних методів, інтерактивних форм навчання, демократичного стилю спілкування та поєднання методів контролю з подальшою рефлексією розв'язків.

9. Література

1. Андерсон Дж. Когнитивная психология / Дж. Андерсон. – [5-е изд.] – СПб. : Питер, 2002. – 496 с.
2. Валицкая А. П. Современные стратегии образования: варианты выбора / Валицкая А. П. // Педагогика. – 1997. – № 2. – С. 3-8.
3. Громыко Ю. В. Проблемы и перспективы развития системы Эльконина – Давыдова / Громыко Ю. В., Либерман А. А., Репина О. К. // Вопросы психологии. – 2002. – № 1. – С. 141-147.
4. Гусинский Э. Н. Введение в философию образования : [учеб. пособие] / Гусинский Э. Н., Турчанинова Ю. И. – М. : Издательская корпорация "Логос", 2000. – 223 с.
5. Иванова И. Н. О тенденциях развития современного образования / Иванова И. Н. // Инновации в образовании. – 2004. – № 3. – С. 5-23.
6. Лернер И. Я. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории : [пособие для учителей] / Лернер И. Я. – М. : Просвещение, 1982. – 191 с.
7. Малькова З. А. Разорванное образовательное пространство / Малькова З. А. // Педагогика. – 1999. – № 5. – С. 103-110.
8. Монахов В. М. Проектирование современной модели дистанционного образования / Монахов В. М. // Педагогика. – 2004. – № 6. – С. 11-20.
9. Общая психология : [учеб. пособие для студентов пед. институтов] / [В. В. Богословский, А. А. Степанов, А. Д. Виноградова и др. ; под ред. В. В. Богословского и др.]. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Просвещение, 1981. – 383 с.
10. Педагогический энциклопедический словарь / [гл. ред. Б. М. Бим-Бад]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 528 с.
11. Пенроуз Р. Новый ум короля: О компьютерах, мышлении и законах физики / Пенроуз Р. ; [пер. с англ.] ; общ. ред. В. О. Малышенко. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 384 с.
12. Подласый И. П. Педагогика. Новый курс : [учебник для студ. вузов, обуч. по пед. спец.] : в 2 кн. – М. : Владос, 1999– .– Кн. 1 : Общие основы. Процесс обучения. – 1999. – 576 с.
13. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2006. – 328 с.
14. Пономарев Я. А. Психология творчества / Пономарев Я. А. – М. : Изд-во "Наука", 1976. – 304 с.
15. Такман Б. В. Педагогическая психология: от теории к практике / Такман Б. В. ; [пер. с англ.]. – М. : Прогресс, 2002. – 572 с.

16. Терно С. О. Критичне мислення – сучасний вимір суспільствознавчої освіти / С. О. Терно. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 268 с. – Режим доступу до праці: <http://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/125.ukr.html>
17. Терно С. О. Проблемні задачі з історії : [дидактичний посібник для учнів 6-7 класів] / Терно С. О., Коган З. Б., Полтавська І. В. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 20 с.
18. Терно С. О. Проблемні задачі з історії : [дидактичний посібник для учнів 8-9 класів] / Терно С. О., Хінева А. Д. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 32 с.
19. Терно С. О. Проблемні задачі з історії : [дидактичний посібник для учнів 10-11 класів] / Терно С. О. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 40 с.
20. Терно С. О. Проблемні задачі з історії : [дидактичний посібник для учнів 10-11 класів] / Терно С. О. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 40 с.
21. Терно С. О. Проблемні задачі з історії для старшокласників : [дидактичний посібник для учнів 10-11 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / Терно С. О. – [вид. 2-е, доopr. та допов.]. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 32 с.
22. Терно С. О. Проблемні задачі з історії для учнів 6-7 класів загальноосвітньої школи : [дидактичний посібник для учнів 6-7 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / Терно С. О., Коган З. Б., Полтавська І. В. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 24 с.
23. Терно С. О. Проблемні задачі з історії для учнів 8-9 класів загальноосвітньої школи : [дидактичний посібник для учнів 8-9 кл. загальноосвіт. навч. закл.] / Терно С. О., Хінева А. Д. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – 32 с.
24. Терно С. О. Розвиток критичного мислення старшокласників у процесі навчання історії / С. О. Терно. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 275 с. – Режим доступу до праці: <http://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/125.ukr.html>
25. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) / С. О. Терно : [посібник для вчителя]. – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. – 105 с. – Режим доступу до праці: <http://sites.znu.edu.ua/interactiv.edu.lab/125.ukr.html>
26. Тестов В. А. "Жесткие" и "мягкие" модели обучения / Тестов В. А. // Педагогика. – 2004. – № 8. – С. 35-39.
27. Тхагапсоев Х. Г. О новой парадигме образования / Тхагапсоев Х. Г. // Педагогика. – 1999. – № 1. – С. 103-110.
28. Философский словарь / [под. ред. И. Т. Фролова]. – [6-е изд., переаб. и доп.]. – М. : Политиздат, 1991. – 560 с.
29. Философский энциклопедический словарь / [редкол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичёв и др.]. – [2-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1989. – 815 с.
30. Щедровицкий П. Пространство свободы / Щедровицкий П. // Народное образование. – 1997. – № 1. – С. 46-51.
31. Penrose R. Shadows of the mind: A search for the missing science of consciousness / Penrose R. – Oxford, 1994. – XVI, 457 p.

Науково-методичне видання
(українською мовою)

Терно Сергій Олександрович

**МЕТОДИКА РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ У
ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ ІСТОРІЇ**

Посібник для вчителя

Редактор *Г. Ф. Турченко*

Технічний редактор *Є. П. Назарова*

Коректор *С. С. Дідик*

Підп. до друку 28.03.2012. Замовлення №100. Формат 60×90/16.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Обл-вид. арк. 4. Умовн. друк. арк. 4,4

Наклад 300 прим.

Запорізький національний університет

69600, м. Запоріжжя, МСП-41

вул. Жуковського, 66

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2952 від 30.08.2007